

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ն. ՏԵՍԵԿԻԻԼ

ՀԵՅՈՅ
ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

9(47.925)
Տ-34

5-34

1/0 81
901.10
128.0
հհ.
օր

Ն. ՏԵՍՏԵԿԻԻԼ

ՀԱՅՈՅ

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

16069

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մեծ պակաս մը լրացնելու համար ձեռնարկեցինք այս գործին, որուն առաջին հատորն է որ կը ներկայացնենք հասարակութեան:

Դժբախտաբար, մեր ժողովուրդը լաւ չի ճանչնար իր անցեալը, եւ այդ՝ շատ մը պատճառներով: Իսկ ամերիկահայ գաղութին մէջ յառաջ եկած նոր սերունդը բոլորովին անտեղեակ է հայ ժողովուրդին անցեալ կեանքին:

Մեր գաղութային զանգուածին, եւ մասնաւորաբար նոր սերունդին մատչելի ընելու համար, փորձեցինք մեր ազգային պատմութիւնը գրել ժողովրդական խաւերուն հասկնալի լեզուով մը, պարզացնելով պատմական դէմքերն ու դէպքերը, որքան կարելի է խուսափելով թուականներու եւ անցքերու խնդրումէն:

Մեր նպատակն է ո՛չ թէ Ազգային պատմութեան գիրք մը պատրաստել, որ երբեք մնար դարակներու փոշիին տակ, այլ գիրք մը, որուն ընթերցումը հանելի ըլլար ընթերցանութեան նոր վարժուող հասարակութեան մը համար: Առանց մէկ վայրկեան անտեսելու արժէքն այն գրքերուն, որոնք գրուած են մեր անցեալին մասին, պիտի ուզէինք ըսել որ անոնց մեծ մասը պատմագիտական

5928-2011

երկար փորձեր են: Մեր գաղութին հոժ գանգուածին եւ անոր ծոցէն ծնած նոր սերունդին դժուար է, եթէ ո՛չ անկարելի, հանելի ընթերցում մը գտնել անոնց մէջ:

Այս կէտը նկատի ունենալով՝ մենք աշխատեցանք ամէն բանէ առաջ հանելի կերպով պատմել մեր ազգային պատմութիւնը, պարզացնել դէպքերը եւ աւելի ցայտուն գծերով երեւան բերել պատմական դիմագիծները մեր անցեալ կեանքի քաղաքական ազգային եւ զինուորական հորիզոնին վրայ:

Ժողովուրդին դաստիարակութեան համար պատրաստուած գրքերուն մէջ կարելորդ մեթոտն է, առանց որուն շատ յանախ կարգ մը օգտակար գրքեր անտես կ'առնուին հասարակութեան կողմէն: Ժողովուրդին զարգացումը նպատակ ըրած անձը կը հարցնէ ինքնիրեն. — Ի՞նչպէս կարելի է հանելի եւ գրաւիչ դարձնել այս կամ այն գաղափարը եւ այս կամ այն գործը, որոնց պէտքն ունի հասարակութիւնը, բայց, որոնցմէ հեռու կը մնայ ան պարզ այն պատնառով, որ ջանք չի կրնար կամ չուզեր ընել անոնց տիրանալու համար: Հասարակութեան համար դժուարին այդ ջանակատարութիւնը բառնալու միակ միջոցը այն հանելի ձեւն է, որուն մէջէն կը քղիսի անհատին շահագրգռութիւնը դէպի կարելորդ գործերը:

Այս սկզբունքով առաջնորդուած՝ մենք ջանացինք գրել *ազգային պատմութիւնը* այնպիսի ձեւով մը, որ հանելի ըլլար թէ՛ մեծերուն եւ թէ՛ փոքրերուն: Սկիզբէն մինչեւ վերջը պապիկն է որ կը պատմէ մեր անցեալը իր երկու թռուիկներուն, որոնք Ուաշինկթընի եւ Լինկընի պատմութեամբ եւ աւանդութիւններով մեծնալու վրայ են այս երկրին մէջ: Պապիկը կը պատմէ հանելի լեզուով մը եւ հետաքրքրական ձեւով մը, փոքրիկներն ալ կը լսեն

անոր պատմութիւնը յափշտակութեամբ եւ հետըզհետէ անող շահախնդրութեամբ:

Այս տեղ թերեւս աւելորդ չըլլար քանի մը խօսք ըսել պատմութեան կարեւորութեան մասին: Ժողովուրդները մեծ չափերով կ'ապրին իրենց անցեալով, ուր ամբարուած է իրենց պատկերուն եւ նախահայրերուն լաւ կամ վատ, փառաւոր կամ անշուք կեանքը: Հոն կը գտնեն իրենց պատկերուն յիշատակը, հոն կը գտնեն պատմական կեանքի մը հետ կապուած բոլոր իմացական եւ բարոյական գանձերը, մշակութային եւ քաղաքակրթական նուաճումները, ազգային քէներն ու ոխերը, ուրախութիւններն ու տրտմութիւնները: Պատմութիւնը ժողովուրդին մեծագոյն ուսուցիչն է, որուն ցուցմունքները կրնան շատ օգտակար ըլլալ թէ՛ ներկային եւ թէ՛ ապագային համար: Պատմութիւնը վերջապէս ժողովուրդի մը, փորձառութիւններուն շտեմարանն է, որուն մէջ պէտք է մտնեն մարդիկ դաս առնելու համար: Ինչպէս որ մարդն ունի իր անցեալը, — մանկութիւն, պատանեկութիւն, երիտասարդութիւն, չափահասութիւն եւն. —, այնպէս ալ ազգերն ունին իրենց անցեալը: Ո՞ր անհատն էր որ պիտի ուզէր կտրուիլ իր անցեալէն, հո՛ն չփնտռել յիշատակներ, յուշեր, ուրախութիւն, արցունք եւ բոլոր այն բաները, որոնք ծնունդն են մեր հոգեկան ապրումներուն եւ մեր զգացական աշխարհի յարաշարժ անումին ու ծաւալումին: Ետն իրողութիւնը միշտն է, ուրեմն, ազգերուն համար, որոնց անցեալը, այսինքն, բիրաւոր անհատներու հաւաքական անցեալն աւելի նոյն շտեմարան մըն է քան անհատի մը անցեալը:

Օտար ժողովուրդները հպարտ են իրենց ազգային անցեալով: Ամէն հայ հպարտ պէտք է ըլլայ իր ազգին անցեալով, որ պատմական նշանակութիւն

ունի ո՛չ միայն հայ ժողովուրդին, այլ ամբողջ մարդկութեան համար, որովհետեւ այս պատիկ ազգին պատմութիւնը հակառակ իր շատ մը ամօթաբեր էջերուն քաղաքակրթական մեծ շտեմարան մըն է համաշխարհային կեանքի զարգացման արձանագրութիւններուն մէջ:

Ուրեմն, քող հայ մայրերը իրենց տան մէջ ունենան այս պատմութիւնը, գրուած՝ յատկապէս իրենց զաւակներուն համար, որոնք կը մեծնան այս երկրին մէջ ենթակայ՝ ձուլուելու եւ անհետանալու:

Յետոյ, պիտի քելարէինք, որ այս գիրքը նրկատի առնուէր նաեւ ամերիկահայ հին սերունդին կողմէն, որովհետեւ անոնց ալ մեծագոյն մասը անծանօթ է մեր անցեալ կեանքի պատմութեան: Նորահաս սերունդին ազգային ոգիի զարգացման համար պատրաստուած այս գիրքը քո՛ղ կատարէ նոյն գործը նաեւ այն չափահասներուն համար, որոնք գանազան պատնառներով պատեհութիւն ունեցած չեն ուսման հետեւելու աւելի մեծ չափերով:

Ն. Տ.

Փետրուար, 1924

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՊԱՊԻԿԸ

Նահապետ Ծերուկեան, որ Հայաստանի մէջ երկար տարիներ ուսուցչութիւն ըրած եւ այժմ Ամերիկա հաստատուած է, իրիկուն մը իր մօտ կանչեց իր երկու քուները, Սուրէն եւ Շուշանիկ, եւ այսպէս խօսեցաւ անոնց:

Զաւակներս, կը տեսնեմ որ իրարու հետ հայերէն չէք խօսիր. լաւ չէ այդ, դուք հայորդիներ էք, ձեր պապը զուտ հայ է եւ այդ պատճառով հալածուած՝ իր հայրենի երկրէն: Դուք պէտք չէ մոռնաք հայերէն լեզուն, դուք պէտք է նաեւ սովորիք հայոց պատմութիւնը եւ ձեր սրտին մէջ վառ պահէք սրբազան կրակը:

Մեր ազգը հալածուած է եւ կոտորուած, մեր երկիրը մեր ձեռքէն խլուած եւ աներակ: Ողջ մնացողները պէտք է մնան հարագատ եւ մաքուր հայեր, խօսին հայերէն, սիրեն հայ ազգը եւ վառ պահեն իրենց սրտին մէջ մեր դժբախտ հայրենիքին անունն ու յիշատակը:

Սուրէն եւ Շուշանիկ իրարու երես նախեցան զարմացմամբ եւ յետոյ նստեցան իրենց պապիկին ծունկերուն վրայ:

Պապը նշմարելով իր թոռներուն զարմացումն ու հետաքրքրութիւնը շարունակեց.

— Գիտէ՛ք, գաւա՛կներս, որ մեր ազգն աւելի հին է քան Ամերիկան. որ մենք աւելի մեծ գօրավարներ ունեցեր ենք քան Ուաշինկթընը, որ մեր լեզուն աւելի հին է եւ կատարեալ քան այն, գոր դուք ամէն օր ոչ միայն դպրոցին ու փողոցին մէջ կը խօսիք, այլ նաեւ մեր տանը մէջ, ուրկէ հետգիտէ կը չֆանան հայկական ընտանիքի մը յատկանիշները:

Սուրէն եւ Շուշանիկ աւելի եւս սեղմուեցան իրենց պապին կուրծքին եւ խնդրեցին անկէ, որ իրենց պատմէ հայոց պատմութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ո՞ՒՐ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻ ՀԱՅՍՍՏԱՆ

Թոռնիկներս, Հայաստանը կը գտնուի Ասիոյ ցամաքամասին վրայ: Ձեր դպրոցին աշխարհացոյցին վրայ շատ քիչ տեղ տրուած է անոր: Եթէ ուշադրութեամբ նայիք հո՛ն, պիտի գտնէք Փոքր Ասիան, որուն հիւսիսային-արեւելեան կողմը կը գտնուի մեր սիրելի հայրենիքը՝ Հայաստան: Այժմ, անոր սահմանները գծուած չեն աշխարհացոյցին վրայ, որովհետեւ ան անկախ չէ, պետութիւն չէ: Հայաստանը բաժնուած է ուսերուն, պարսիկներուն եւ թուրքերուն միջեւ, եւ մեր ժողովուրդը կ'ապրի այդ պետութիւններուն ձեռքին տակ:

Շուշանիկ, տասնեւչորս տարեկան սիրուն քոռնիկը հետաքրքրութեամբ մղուած՝ կտրելով իր պապին խօսքերուն քելը հարցուց. «Պապիկ, ո՞րքան մեծ է Հայաստանը»:

Սիրելի՛ս, բուն Հայաստանը կը կոչուի Մեծ Հայք, որ հարիւր հազարէն աւելի քառ. քիլոմէթր տարածութիւն ունի: Հիւսիսէն՝ ան կը տարածուէր Սեւ Ծովէն մինչեւ Կասպից Ծով: Արեւելքէն՝ Պարսկաստանն էր անոր սահմանը: Հարաւային կող-

մը կը գտնուէր Ասորիստան, իսկ արեւմըտեան կողմէն կը հասնէր մինչեւ Ալիս եւ Իրիս գետերը: Երբ որ վաղը դպրոց երթաք, ձեր վարժուհիին հարցուցէք այս տեղերուն եւ գետերուն մասին:

Ո՞վ է ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Սուրէն եւ Շուշանիկ լուսաւոր աչքերով իրարու երես նայեցան եւ լուռ մնացին: Լուռ էր նաեւ պապիկը: Վայրկեան մը վերջ, Սուրէն, տասնեւչորս տարեկան աղուոր մանչ մը, պապին երեսն ի վեր նայեցաւ եւ հարցուց.

— Պապիկ, ո՞վ է հայ ժողովուրդը:

Այս հարցումին վրայ, պապիկն սքափեցաւ իր մտածումներէն եւ այսպէս պատմեց իր թռուիկներուն:

Հին ատենները, այսօրուան պէս գիր ու գիրք գոյութիւն չունէր, գաւակներս: Մարդիկ շատ ուշ, կրցած են հնարել գրերը: Բայց, միայն կրօնաւորներն էին, որ կրնային գրել եւ կարդալ: Անոնք ալ միայն կը գրէին թագաւորներուն քաջագործութիւնները քարաժայռերու եւ կամ շատ ամուր եւ դիմացկուն թուղթի վրայ, որ մագաղաթ կը կոչուէր: Այս ատեններէն առաջ, պատմութիւնը բերնէ բերան կը հաղորդուէր սերունդէ սերունդ:

Մենք Մովսէս Խորենացի անունով պատմարան մը ունեցեր ենք, որ մեր ազգին ծագումն ու պատմութիւնը գրի առած է: Ան

կ'ապրէր Քս.ի վեցերորդ դարուն: Անոր գըրած պատմութիւնը հիւսուած է ժողովրդական աւանդութիւններէ, որոնք բերնէ բերան պատմուելով հասած էին մինչեւ իր ապրած օրերը:

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐԸ — ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

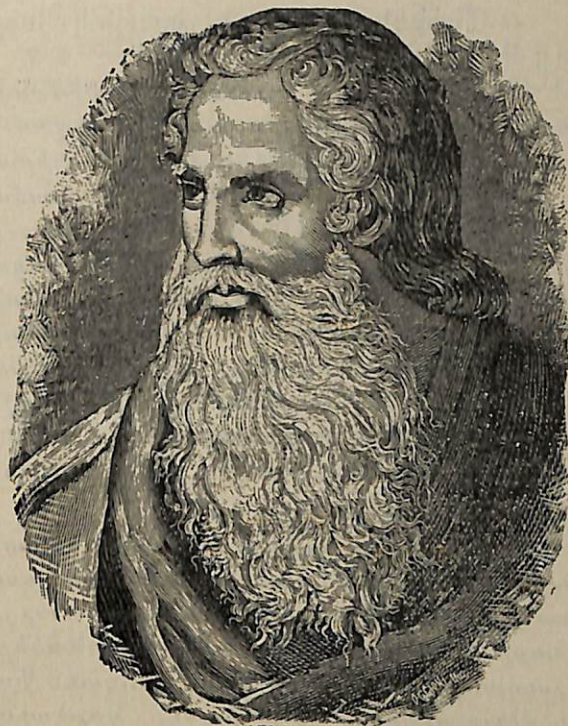
Մովսէս Խորենացին այսպէս պատմած է մեր հին պատմութիւնը: Լաւ մտիկ ըրէք, թոռնիկներս, եւ մի՛ մոռնաք ինչ որ պիտի ըսեմ այս իրիկուն:

Դուք կրօնի դասին մէջ կարդացեր էք որ քառասուն օր եւ քառասուն գիշեր անձրեւ տեղաց երկրի վրայ: Մարդիկ շատ չարացած ըլլալով՝ Աստուած ուզեց զանոնք ջրհեղեղով պատժել, եւ պատժեց: Միակ արդար մարդը՝ Նոյ իր ընտանիքով ազատեցաւ Աստուծոյ այդ պատիժէն: Նոյեան տապանը, որուն մէջ կը գտնուէին Նոյի ընտանիքները, վերջապէս հանգչեցաւ Արարատ լեռան գագաթը:

— Ո՛րք է Արարատ լեռը, պապիկ, հարցուց Շուշանիկ հետաքրքրութեամբ:

Հիմա պիտի ըսեմ, գաւազս: Արարատ լեռը կը գտնուի Հայաստանի մէջ: Ան մեր երկրին սիրտն է:

Նոյի գաւազները ջրհեղեղէն վերջ բազ-

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

մացան եւ տարածուեցան ամէն կողմ, մասնաւորաբար Հայաստանի հարաւային կողմերը, եւ հաստատուեցան Միջագետքի մէջ:

— Միջագետքն ի՞նչ է, պապի՛կ, հարցուց Սուրէն իմաստուն՝ աչքերով:

Միջագետքը կը գտնուի Հայաստանի հարաւային սահմանէն անդին: Հողամաս մըն է ան, գաւա՛կներս, որ կ'ընայ Եփրատ եւ Տիգրիս գետերուն միջեւ: Այդ պատճառաւ, այդ հողամասը Միջագետք կը կոչուի:

Ջրհեղեղէն վերջը, մարդիկ չմոռցան Աստուծոյ այդ պատիժը: Ուստի, անոնք վախնալով Աստուածային երկրորդ պատիժէ մը, նոր ջրհեղեղէ մը, որոչեցին շատ բարձր աշտարակ մը շինել Բաբելոնի մէջ:

— Ա՛հ, բացագանչեցին Սուրէն եւ Շուշանիկ միաբերան: Պապիկ, մենք գիտեմք այդ պատմութիւնը:

Պապիկին շրթունքներուն վրայ բարի ժպիտ մը երեւցաւ: Լաւ, գաւա՛կներս, բայց մտիկ ըրէք: Աստուած կարգաց մարդոց միտքը եւ անոնց լեզուները խառնակելով աշտարակաշինութեան արդելք եղաւ: Գործը մնաց կիսատ, որովհետեւ, գործաւորներն ու վարպետներն իրարու լեզուէ չէին հասկնար: Երբ վարպետը քար կ'ուզէր, գործաւորը փայտ կուտար, երբ գործաւորն անօթի եմ ըսէր, անոր քով աշխատող ընկերը ծարաւի եմ կը հասկնար: Այսպէս, մարդիկ կիսատ թողուցին գործը, եւ սկըսան իրարու հետ կռուիլ:

Անոնց մէջ Բէլ անունով չար մարդ մը ուզեց բռնապետ դառնալ միւս մարդոց վըրայ: Ումանք համակերպեցան, ուրիշներ ո՛չ: Մեր Հայկ Նահապետը մէկն եղաւ, որ չուզեց համակերպիլ: Ան շատ համեստ եւ բարի մարդ էր, բայց նաեւ հպարտ էր. հետեւաբար, ժողովելով իր զաւակները, թոռներն ու հետեւորդները գնաց դէպի հիւսիս, եւ հոն հաստատեց իր բնակութիւնը:

Պապիկն այստեղ կանգ առաւ եւ պատէն կախուած ժամացոյցին նայեցաւ: Ճիշդ նոյն պահուն՝ լուեցան ժամացոյցին հնչիւնները: Ժամը ինն է, գաւակներս, գացէ՛ք եւ քնացէ՛ք: Վաղ իրիկուն պիտի շարունակեմ պատմել անլի հետաքրքրական բաներ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅԲ, ՀԱՅԿԱՇԷՆ, ՀԱՅՈՅ ՁՈՐ ԵՒ

ԳԵՐԵՉՄԱՆՔ

Պապիկը բազկաթոռին մէջ կը հանգչէր, երբ Սուրէն եւ Շուշան անոր առջեւ գորգին վրայ նստեցան եւ աչքերնին պապիկին երեսին յառելով՝ լուսաբանք խնդրեցին, որ շարունակէ երէկ իրիկուան պատմութիւնը: Անոնց մայրիկը խոհանոցին մէջ զբաղուած էր, իսկ հայրիկը վարը, փայտանոցին մէջ փայտ կը կտորէր: Պապիկը հարցուց Շուշանիկին. — Երէկ իրիկուն ո՛ւր թողուցի պատմութեան թելը: Շուշանիկ անմիջապէս պատասխանեց. — Երէկ իրիկուն կ'ըսէիր, որ Հայկ Նահապետը չար Բէլին ձեռքէն փախաւ եւ գնաց դէպի հիւսիս: — Ա՛հ, ա՛հ, յիշեցի, վրայ բերաւ պապիկին ու սկսաւ պատմել:

Մեր նախահայր Հայկը հաստատուեցաւ այդ հիւսիսային գաւառներուն մէջ եւ այդ տեղերուն անունը դրաւ Հայք: Իր շինած առաջին դիւղը Հայկաշէն կոչեց: Այդ տեղերը առաջուրնէ հաստատուած ցեղերը տեսնելով մեր նախահայրերուն բարութիւնն ու մեծութիւնը, անոնց հպատակեցան եւ հնազանդեցան:

Բէլ տեսնելով այս բոլորը բարկացաւ եւ բազմաթիւ զօրքով յարձակեցաւ Հայկ Նահապետին վրայ:

Սուրէն յուզուած կերպով ընդմիջեց իր պապիկը, եւ հարցուց. «Պապիկ, ո՞վ էր Բէլ»:

— Բէլ Ասորեստանցիներու քաղաքութեան հիմնադիրն է: Ասորեստանցիները մեծ քաղաւորութիւն ունէին հին ժամանակներուն, եւ կ'ապրէին Միջագետքի մէջ: Անոնք չար էին եւ միշտ հայերուն վրայ կը յարձակէին:

— Թուրքերուն պէս... , ըսաւ Շուշանիկ:

— Այո՛, թուրքերուն պէս, յարեց պապիկը: Ասորեստանցիները չկան այժմ: Անոնց քաղաւորութիւնը կործանեցաւ, եւ իրենք ալ փնացան:

Կ'ըսէին որ Բէլ տեսնելով Հայկ Նահապետի իշխանութեան հաստատուիլը Միջագետքի հիւսիսային կողմը գտնուած գաւառներուն մէջ, բազմաթիւ զօրքերով յարձակեցաւ Հայկ Նահապետին վրայ:

Հայկ Նահապետի առաջին յաղթանակը. — Հայկ Նահապետն անմիջապէս իր փոքրաթիւ ժողովուրդը հաւաքեց եւ պատերազմի պատրաստուեցաւ, որովհետեւ անոր համար լաւ էր մեռնիլ, քան թէ գերի մնալ Բէլին: Վանայ Ծովին մօտ ճակատ կազմեց եւ սպասեց Բէլի զօրքերուն, որոնք անթիւ էին: Հայերը քաջութեամբ դիմադրեցին: Բէլ զարմացաւ, եւ ուզեց ետ դառնալ իր ե-

5928-2011

տեւ թողուցած միւս զինուորներն ալ միացընելու իր հետ գտնուած բանակին: Ճիշդ այս ատեն, Հայկ Նահապետ իր աղեղը լարեց եւ նետ մը արձակելով ծակեց Բէլին զրահապատ կուրծքը: Բէլ գետին ինկաւ եւ մեռաւ. իր բանակը ցրուեցաւ եւ ոչնչացաւ:

Այն տեղ, ուր Հայկ յաղթութիւն տարաւ Բէլի վրայ, կոչուեցաւ Հայոց Ձոր, իսկ Բէլին ինկած տեղը՝ Գերեզմանք:

Այդ յաղթանակէն վերջ Հայկի իշխանութիւնն աւելի զօրացաւ եւ տարածուեցաւ շրջակայ վայրերուն վրայ:

Անկէ վերջ, Հայկ Նահապետ ա՛լ պատերազմ չմղեց: Իր մնացած օրերը խաղաղութեամբ անցուց եւ վերջապէս մեռաւ հայ ժողովուրդի անկախութեան հիմը դնելէ վերջ:

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Հայկ Նահապետին յաջորդեց իր որդին Արմենակ, որուն թագաւորութեան օրերուն կարեւոր դէպքեր տեղի չունեցան:

Արմենակին յաջորդեց Արամայիս: Արամայիս տղայ մը ունէր, Շարա, որ շատապէս էր: Այդ պատճառաւ Արամայիս զայն զրկած էր ընտանիքով Շիրակ գաւառը, որ շատ պտղաբեր վայր մըն է: Հայերուս մէջ Շարայի օրկրամոլութիւնը առածի կարգանցած է: Հին ժամանակներուն, նոյնիսկ հիմա, հայերը կ'ըսեն շատակեր մարդոց. «Եթէ քու փորդ Շարայի փորն է, մեր ամբարները Շիրակայ ամբարները չեն»:

Սուրէն եւ Շուշանիկ սկսան խնդալ: Անոնց հետեւեցաւ նաեւ պապիկը:

Արամայիսին յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Ամասիա, որ իր գաւազները հաստատեց զանազան գաւառներու մէջ: Ամասիայի գաւազներէն մին՝ Գեղամ իր Հարմա որդին հաստատեց Արմաւիր քաղաքին մէջ եւ ինք զնաց հաստատուեցաւ ծովակի մը եզերքը, որ յետոյ իր անունով կոչուեցաւ Գեղամայ ծով:

ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏԸ

Հայկէն վերջը նշանաւոր եղաւ Արամ Նահապետը: Արամ Արամայիսի թոռան՝ Հարմայի մանչ գաւազն էր: Ան կ'ըլիսէր Քրիստոսէ 1300 տարի առաջ:

Այս ատենները Հայկի դերդաստանը շատ բազմացեր էր եւ շատ ճիւղաւորուեր: Անոր յաջորդները մէյ մէկ գաւառի մէջ իշխանութիւն հաստատեր էին, բայց իրարմէ շատ լուր չունէին: Գիտէ՞ք, գաւազներս, այն ատեն կարելի չէր ներկայ օրերու պէս՝ իրարու մօտիկ ապրիլ եւ շուտ շուտ իրար տեսնել: Հեռաւորութիւնը պաղութիւն յառաջ բերեր էր անոնց միջեւ: Մեր երկիրը լեռնային է. ամէն կողմ լեռներ եւ ձորեր:

Երբ մեր թշնամիները կը յարձակէին մեր երկրին վրայ, հայ իշխանները չէին միանար անոնց դէմ կռուելու համար: Անոնք կ'ըսէին՝ ի՞նչիս պէտք, երբ թշնամին կը յարձակէր իրենց դրացի եւ արիւնակից մէկ ուրիշ իշխանի վրայ: Այդ՝ շատ ծանր արդիւնք կ'ունենար: Թշնամիները մէկիկ մէկիկ կը ջախջախէին հայ իշխանութիւնները:

Վերջապէս, խելացի Նահապետ մը՝ Ա-

րամ նկատեց այդ գէշ վիճակը հայ իշխաններուն, եւ աշխատեցաւ դանոնք միացնել, եւ աշխատեցաւ դուրս գալ թշնամիներուն դէմ, որոնք շատ էին: Փորձեց եւ յաջողեցաւ: Արամ դարձաւ անոնց պետը եւ գլխաւորը: Այսպիսով հայկական բանակն ունեցաւ 50,000 զինուոր, բոլորն ալ քաջ ու կտրիճ: Այն ատեն 50,000-նոց բանակ մը շատ մեծ բան էր:

Այս ժամանակ Հայաստանի վրայ սկըսած էին յարձակիլ երեք կողմերէ: Արամ Նահապետը իր միացեալ բանակով յարձակեցաւ թշնամիներուն վրայ, եւ բոլորին ալ յաղթեց: Արամի օրով Հայաստանի սահմանները շատ ընդարձակուեցան: Արամ Նահապետ ուր որ երթար, հայերէն լեզուն պարտաւորիչ կը դարձնէր: Կը պահանջէր, որ մարդիկ հայերէն խօսէին:

Պապիկը հոս կանգ առաւ եւ ժպիտը շրքունկներուն՝ ուշադրութեամբ նայեցաւ Սուրէնին եւ Շուշանիկին, որոնք անհանգիստ շարժումներ կ'ընէին եւ ամօթահար իրարու երես կը նայէին:

Կը տեսնէ՞ք, գաւակներս, մեր լեզուն ալ ատենօք կարեւոր լեզու մը եղեր է: Պէ՞տք է որ դուք մոռնաք գայն. — Ո՛չ, հազար ո՛չ: Թոռնիկները կրկնեցին ինքնաբերաբար. — Ո՛չ, հազար ո՛չ:

Այլեւս ուշ է, գաւակներս, ժամը ինը կ'ըլլայ. գացէք եւ քնացէք: Վաղ իրիկուն անգի պիտի պատմեմ Արայ Գեղեցիկի եւ Շամիրամի պատմութիւնը:

ԳԼՈՒՆ Է.

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Արամ մեռնելէ առաջ կազմեց եւ կազմակերպեց մեծ ու հզօր թագաւորութիւն մը: Օտարներն ու թշնամիները սկսան յարգել մեզ եւ վախնալ մեզմէ: Անոր օրով բոլոր հայ իշխանները, որոնք ցիրուցան էին եւ իրարմէ անջատ, միացան եւ մէկ թագաւորութիւն կազմեցին Արամի գլխաւորութեամբ: Արամ մեռաւ իր ետեւ թողելով մեծ գործ մը:

Արամին յաջորդեց իր որդին Արայ Գեղեցիկ: Այս ատեն Ասորեստանի մէջ գահ բարձրացաւ Շամիրամ թագուհին, որուն ամուսինը Նինոս՝ Արամէն վախնալով՝ նըւէրներ զրկած էր անոր:

Շամիրամ շատ մը երկիրներ գրաւելէ վերջ աչք ունէր նաեւ Հայաստանի: Յետոյ, Շամիրամ լսեց որ Հայոց թագաւորը շատ գեղեցիկ էր եւ կը կոչուէր Արայ Գեղեցիկ: Շամիրամ ուզեց ամուսնանալ Արայ Գեղեցիկին հետ. ուստի մարդ եւ նուէրներ զրկելով մեր թագաւորին՝ խոստացաւ զայն թագաւոր կարգել նաեւ Ասորեստանի, եթէ ընդունէր իր հետ ամուսնանալու առաջարկը:

Արայ Գեղեցիկ ամուսնացած էր Նուարդ անունով սիրուն իշխանուհիի մը հետ: Ան պատիւն ու սէրը ամէն բանէ վեր կը դասէր. հետեւաբար, անմիջապէս մերժեց Շամիրամի առաջարկը:

Շամիրամ թագուհին բարկացաւ եւ բազմաթիւ զինուորներով յարձակեցաւ Արայ Գեղեցիկի վրայ: Ան իր զինուորներուն պատուիրեց որ Արայ Գեղեցիկը ողջ ողջ գերի բռնէին:

Կուռի տաք պահուն՝ հայկական բանակը չդիմացաւ Շամիրամ թագուհիին թուով շատ բանակին յարձակումներուն եւ շփոթութեան մէջ ինկաւ: Արայ Գեղեցիկ քաջաբար նետուեցաւ շփոթած զինուորներուն մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու համար, եւ սպաննուեցաւ հասարակ զինուորի մը պէս:

Երբ, հայկական բանակը տեսաւ որ իր սիրելի թագաւորը սպաննուած էր, նոր ոյժով եւ եռանդով յարձակեցաւ Շամիրամի բանակին վրայ: Հո՛ս, Շամիրամ խորամանկութեան դիմեց: Արայ Գեղեցիկի անշունչ մարմինը գերի ինկած էր Շամիրամին, որ հանդարտեցնելու համար հայ զինուորները, անմիջապէս Արայի զրահապատ զգեստները հագցուց ուրիշի մը եւ հեռուէն դայնցոյց տալով հայ զինուորներուն՝ յայտարարեց թէ Արայ Գեղեցիկ մեռած չէր: Այս պարագան հանդարտեցուց հայ բանակը եւ կտարեց անոր բարկութեան թափը:

Յետոյ, Շամիրամ տիրեց Հայաստանի:

Ան սիրեց մասնաւորաբար Վանայ Ծովուն բնական տեսարանները: Հոն շինեց քաղաք մը, որ կոչուեցաւ Շամիրամակերտ: Հիմա, մենք այդ քաղաքը կը կոչենք Վան:

Վան բառին վրայ Սուրէն ցնցուեցաւ եւ ինքնաբերաբար կրկնեց. — Վա՛ն...:

— Այո՛, բռնիկներս, Վան: Վերջին տարիներուն շատ լսած ըլլալու էք Վանի անունը:

Սուրէն եւ Շուշանիկ գարմացան եւ իրարու երես նայեցան:

— Անոնք Նահապետներ էին, գաւակս, միայն իշխաններ, մեծաւորներ, որոնք քագաւոր չէին կրնար կոչուիլ: Պարոյրն էր որ առաջին անգամ քագաւոր օծուեցաւ եւ այդ իրաւունքը տուաւ իր յաջորդներուն: Այդ կէտը շատ կարեւոր է, մի' մոռնաք:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՊԱՐՈՅՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ

Երբ Արայ Գեղեցիկ մեռաւ, եւ հայկական բանակը Շամիրամի խորամանկութենէն տարուած՝ յաղթուեցաւ, Հայաստան բոլորովին գերի եղաւ Ասորեստանի:

Շամիրամ Հայաստանի վրայ իշխան կարգեց Արայ Գեղեցիկի որդին Կարգոս, որովհետեւ անոր հայրը շատ կը սիրէր եւ այդ կերպով կ'ուզէր գոհացում տալ իր հորդին: Կարգոս սպաննուեցաւ պատերազմի մէջ: Անոր յաջորդեց իր որդին Անուշաւան, որ իմաստուն իշխան մըն էր: Անկէ վերջ շատ մը իշխաններ իրարու յաջորդեցին:

Վերջապէս Հայաստանի գահը բարձրացաւ Պարոյր, որ Ասորեստանի մայրաքաղաք՝ Նինուէի գրաւումին օգնած ըլլալով յաջողեցաւ թագաւոր դառնալ Հայաստանի: Պարոյր պսակուեցաւ Հայոց առաջին թագաւոր Քրիստոսէ 608 տարի առաջ:

Շուշանիկ հարցուց պապիկին. — «Պապիկ, դուք ըսիք որ Պարոյր եղաւ Հայոց առաջին քագաւորը»:

— Այո՛, գաւակս:

— Հապա անկէ առաջ ի՞նչ էին Հայկ, Արմենակ, Արամ, Արայ Գեղեցիկ:

ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԻԳՐԱՆ Ա. ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ

Որքան յառաջանանք մեր պատմութեան մէջ, այնքան աւելի բերնէ բերան հաղորդուած մասերը կը չփանան եւ վաւերական, այսինքն, ստոյգ, որոշ պատմութիւնը երեւան կուգայ:

Մենք շատ պարտական ենք, գաւակներս, Մովսէս Խորենացիին, որ ժողովուրդին բերնէն հաւաքելով աւանդութիւնները, այսինքն, չվաւերացուած, անորոշ մասերը, մեզի տուած է մեր պատմութեան սկզբնական մութ շրջանը:

Ամէն ազգ ալ ունի այդպիսի մութ եւ անորոշ շրջան իր ազգային պատմութեան մէջ: Բացառութիւն են այն ազգերը, որոնք վերջը կազմուած են, ինչպէս այս երկիրը, Միացեալ Նահանգները:

Երուանդին յաջորդեց իր որդին Տիգրան Ա., որ թագաւորեց 535-525 թուակաւոր, Քրիստոսէ առաջ: Տիգրան Ա. գրացի թագաւոր Կիւրոսի ստեղծած պատերազմներուն մասնակցելէ վերջ, ժամանակ ունեցաւ երկրին բարեկարգութեան եւ կարգապահութեան հսկելու:

Տիգրան Ա. շատ իմաստուն եւ քաջ էր: Անուշ եւ արդարակորով բնաւորութիւն ունէր, եւ կը սիրուէր ժողովուրդէն:

Տիգրան Ա. ի առաջին գործն եղած է լաւ եւ կանոնաւոր բանակ մը ստեղծել, որովհետեւ զինուորական ոյժը թէ՛ այն ատեն եւ թէ՛ հիմա առաջին պայմանն է ազգը եւ թագաւորութիւնը կանգուն պահելու:

Այդ կազմակերպուած բանակին շնորհիւ էր որ Տիգրան Ա. յարձակեցաւ յոյներու գաղթավայրերուն վրայ եւ յաղթական վերադարձաւ: Այս պատերազմներուն միջոցաւ, հայերն ու յոյները իրարու հետ չըման գալով իրար աւելի լաւ ճանչցան:

Երբ ազգ մը զօրաւոր բանակ կ'ունենայ, ամէն կողմէ բարեկամ ազգեր երեւան կուգան: Տիգրանը թշնամիներ միայն կ'ունենան: Պարսիկներու Կիւրոս թագաւորն ալ բարեկամ եղաւ Տիգրան Ա. թագաւորին, որովհետեւ այդ ատեն հայերը զօրաւոր էին: Տիգրան թագաւոր պատերազմներու մէջ օգնեց Կիւրոսին: Կիւրոս բարեկամ եղաւ Տիգրան թագաւորին:

Այս ատենները Մարաց թագաւոր Աթտահակը, Կիւրոսի մեծ հայրը՝ երազ մը կը տեսնէ:

Սուրէն.— Այդ ի՞նչ ազգ է, պապիկ:

Պապիկ.— Մարերը կորսուած են. հիմա գոյութիւն չունին, գաւակս: Այն ատեն շատ զօրաւոր քաղաքութիւն մը ունէին:

Շուշանիկ.— Ի՞նչ երազ կը տեսնէ, պապիկ:

— Երազին մէջ կը տեսնէ որ Հայոց լեռներէն մէկին վրայ գեղեցիկ կլին մը երեք զաւակ կը ծնի, երեքն ալ ո՛չ թէ մանուկի պէս փոքրիկ, այլ չափահաս, խոշոր եւ կտորիճ: Այդ կիտորիճներէն մին առիւծի վրայ հեծած՝ դէպի Արեւմուտք կ'երթայ: Երկրորդը ինձի մը վրայ հեծած՝ դէպի հիւսիս կ'երթայ, իսկ երրորդը վիշապի մը վրայ հեծած Աժտահակի երկրին՝ Մարաստանի վրայ կը սուբայ: Այս վերջինը կ'երթայ եւ անմիջապէս Մարաստանի աստուածներուն կուռքերը կործանել կը փորձէ:

— Գիտէ՞ք, գաւակներս, այս բոլորը կը կատարուին երազի մէջ:

Աժտահակ կը ջանայ արգիլել այդ կըտորիճը, բայց, ի զուր: Վերջապէս, Աժտահակն ալ կը սպաննուի անկէ:

Ասոր վրայ, Աժտահակ սարսափով կ'արթննայ եւ իր շուրջը կը հաւաքէ երազահանները, որոնք այն կարծիքը կը յայտնեն թէ Հայոց թագաւոր Տիգրան Ա. մեծ վտանգ մը պիտի ըլլայ Մարաց թագաւորութեան:

Աժտահակ խորամանկութեան կը դիմէ Տիգրան Ա. սպաննելու համար: Ուստի, ան մարդ կը զրկէ մեր թագաւորին մօտ, եւ անոր քոյրը կնութեան կ'ուզէ:

Տիգրան կը հաւանէ եւ քոյրը Տիգրանուհի՝ թագուհի կ'ըլլայ Աժտահակի:

Քիչ վերջ, Աժտահակ իր միտքը կը յայտնէ Տիգրանուհիին, որ հաւանութիւն կուտայ երեսանց, մինչեւ որ կարենայ լուր

զրկել իր եղբոր՝ Տիգրան թագաւորին:

Միւս կողմէն Աժտահակ Տիգրան թագաւորը կը հրաւիրէ իր պալատը կարեւոր ժողով մը պատրուակ բռնելով:

Տիգրան թագաւորը արդէն տեղեկութիւն ստացած ըլլալով իր քրոջմէն՝ Աժտահակի վատ ծրագիրներուն մասին՝ բանակով ճամբայ կ'ելնէ դէպի Մարաստան:

Վերջապէս Աժտահակն ալ բանակով մը Տիգրանի դէմ կ'ելնէ: Այս պահուն՝ Տիգրանուհի կը յաջողի փախչիլ Աժտահակի պալատէն եւ ապաստանիլ իր եղբոր՝ Տիգրան թագաւորի մօտ:

Կուռի ժամանակ, մեր թագաւորը նիզակը կը կոխէ Աժտահակի կուրծքը եւ կը սպաննէ զայն: Պատերազմն այս կերպով վերջ կը գտնէ:

Տիգրան Ա. իր հետ Հայաստան կը տանի 10,000 զերի, որոնց մէջ կը գանուէին Աժտահակի կինը, եւ ուրիշ շատ մը իշխաններ, իշխանուհիներ:

Տիգրան Ա. քաղաք մը կը շինէ իր անունով — Տիգրանակերտ, որ կը գտնուի հիմակուան Տիարպէքիւր քաղաքին մօտ:

Տիգրանակերտի մէջ բնակեցաւ Տիգրանուհին՝ թագուհիի մը վայել կեանքով:

— Այս իրիկուան պատմութիւնն երկար եղաւ, գաւակներս, բայց հետաքրքրական էր, չէ՞:

Սուրէն եւ Շուշանիկ ժպտեցան ֆաղքութեամբ եւ գացին իրենց երազին մէջ տեսնելու Տիգրանն ու Տիգրանուհին:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՎՍՀՍԳՆ Ա.

Պապիկը մտախոհ վիճակի մը մէջ ընկըղմած էր, երբ Սուրէն եւ Շուշանիկ ձեռք ձեռքի սենեակ մտան եւ նստեցան պապիկին մօտ:

— Այս իրիկուն, ըսաւ պապիկը, պիտի պատմեմ ձեզի վահագնի գեղեցիկ պատմութիւնը: Բայց պատմելէ առաջ պիտի կարդամ փոքրիկ, բայց սքանչելի բանաստեղծութիւն մը:

Ու պապիկն անմիջապէս իր աջ կողմը գետեղուած գրադարանէն Հայոց Պատմութեան գիրքը դուրս բերաւ եւ կարդաց հետեւեալ սիրուն կտորը.

Երկներ երկին եւ երկիր

Երկներ եւ ծով ծիրանի.

Երկն ի ծովուն ունէր գկարմրիկ եղէգնիկն:

Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր,

Եւ ի բոցոյն պատանեկիկն վագէր:

Նա հուր հեր ունէր.

Ապա քէ բոց ունէր մօրուս,

Եւ աչկունքն էին արեգակունք:

— Այդ ի՛նչ է, պապիկ, ես չեմ հասկընար, ըսաւ Սուրէն, երբ պապիկը ընթերցումը վերջացուցած՝ կը պատրաստուէր գիրքը իր տեղը դնելու:

— Ես ալ չեմ հասկնար, պապի՛կ, վրայ բերաւ Շուշանիկ, ամչկոտ ժպտով մը:

— Զաւա՛կներս, այս փոքրիկ եւ սիրուն բանաստեղծութիւնը հայերէն գրուած է: Ո՛չ միայն դուք չէք հասկնար, այլ շատ շատեր, նոյնիսկ չափահաս մարդիկ եւ կիներ:

— Այդ տարբեր հայերէն է, պապիկ, աւելցուց Սուրէն:

— Այո՛, գաւախս, տարբեր է քիչ մը մեր խօսած հայերէնէն: Այդ լեզուին կ'ըսեն գրքաբառ հայերէն: Հին ժամանակներուն՝ այդ լեզուով կը գրէին:

— Հոգ չէ եթէ այդ սիրուն կտորին խմաստը չհասկնաք: Դուք գոց սովբեցէք, շարունակ արտասանեցէք, ու երբ օր մը մեծնաք, շատ հեշտ կերպով պիտի հասկնաք անոր միտքը: Ու պապիկն անգամ մըն ալ հատիկ հատիկ կրկնեց վահագնի նուիրուած սիրուն բանաստեղծութիւնը: Սուրէն եւ Շուշանիկ անոր շրթունքներէն կախուած՝ մտիկ ըրին:

Նոյն պահուն յանկարծ հնչեց դրան գանգակը: Պապիկը գնաց դուռը բանալու: Սուրէն եւ Շուշանիկ կը փորձէին արտասանել վահագնի ոտանաւորը: «Երկներ երկին»... կ'ըսէր Շուշանիկ, «... եւ երկիր» կ'աւելցնէր Սուրէն:

Վայրկեան մը յետոյ, պապիկը ներս ե-

կաւ եւ ըսաւ իր քոռներուն, որ Սիրական-
եան ընտանիքը այցելութեան եկած է, եւ
հետեւաբար, այս իրիկուն չպիտի կրնայ
պատմել Վահագնի սիրուն պատմութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. (Շար.)

— Պապիկ, երէկ գիշեր երազիս մէջ
Վահագնը տեսայ, ըսաւ Շուշանիկ, երբ
Սուրէնին հետ ներս մտաւ սենեակին դռ-
նէն:

Պապիկը ժպտեցաւ բարութեամբ եւ շո-
յեց Շուշանիկին մագերը:

— Շատ գեղեցիկ էր ան. ծովին մէջէն
էլաւ յանկարծ:

Սուրէն, որ անհանգիստ շարժումներ
կ'ընէր Շուշանիկին խօսքերուն վրայ, կա-
մաց մը ծիծաղեցաւ:

Պապիկն անմիջապէս հասկցաւ եւ սկը-
սաւ պատմել Վահագնի պատմութիւնը:

*Վահագնը Տիգրան Ա. թագաւորին որ-
դին է: Ան ա'յնքան քաջ էր եւ ա'յնքան զօ-
րաւոր, որ վիշապներուն դէմ կռիւ կը մղէր
եւ յաղթական դուրս կուգար: Ան ո'չ միայն
քաջ էր, այլ նաեւ գեղեցիկ*

*Հայերը եւ նոյնիսկ վրացիները դայն
պաշտեցին իր քաջագործութիւններուն եւ
գեղեցկութեան համար: Հայ երգիչները սի-
րուն երգեր հիւսեցին անոր համար: Երէկ
իրիկուն կարգացած բանաստեղծութիւնս
այդ երգերէն մին է, ամենէն սիրունը, որ
մինչեւ մեր օրերը հասած է բերնէ բերան
արտասանուելով: Միւս երգերը կորսուած
են դժբախտաբար:*

Վահագնը կռիւներ մղեց նաեւ Մարաց թագաւորին եւ իշխաններուն դէմ եւ բոլորին ալ յաղթեց:

Վահագնի անունն այնքան բարձրացաւ հայերուն մէջ, որ կարծեցին թէ ան Աստուծոյ զաւակ էր, եւ ոչ թէ՛ մարդու: Այս պատճառով՝ անոնք տաճարներ շինեցին Վահագնին համար եւ զայն պաշտեցին իբրեւ քաջութեան Աստուած:

Այն ատեն հայերը կուսապաշտ էին, զաւակներս, ինչպէս միւս բոլոր ազգերը: Տակաւին Քրիստոս աշխարհ եկած չէր, եւ հետեւաբար Քրիստոնէութիւնը գոյութիւն չունէր:

Հայերն ալ միւս ժողովուրդներուն պէս կուսքեր կը շինէին եւ կը պաշտէին: Քաջութեան համար առանձին կուսք ունէին, գեղեցկութեան համար առանձին կուսք, բարութեան համար առանձին կուսք, եւ այսպէս:

Աստղիկը գեղեցկութեան Աստուածուհին էր: Ան շատ գեղեցիկ էր, եւ սիրուն: Հայ աղջիկներուն գեղեցկութիւն կը բաշխէր, եթէ անոնք բարի ըլլային, եւ իր կուսքին առջեւ աղօթէին:

Շուշանիկ կարմրեցաւ եւ անհանգիստ շարժումներ սկսաւ ընել անմեղօրէն ժպտելով:

— Հապա մանչերո՞ւն... հարցուց Սուրէն անհամբեր:

— Մանչերուն քաջութիւն կուտար Վահագնը, եթէ անոնք հոգ տանէին իրենց

մարմնին եւ իր կուսքին առջեւ ծնրադիր՝ աղօթք ընէին:

Շուշանիկ եւ Սուրէն իրարու երես նայեցան եւ ժպտեցան: Պապիկը շարունակեց.

Վահագնը՝ Քաջութեան Աստուածն էր, իսկ Աստղիկը՝ Գեղեցկութեան: Անոնք իրարու նշանուած էին, որովհետեւ իրար շատ կը սիրէին: Չէ՞ որ գեղեցիկը կը սիրէ քաջը եւ փոխադարձաբար:

— Պապի՛կ, ուրիշ աստուածներ ալ ունէի՞նք այն ժամանակ, հարցուց Սուրէն հետաքրքրութեամբ մղուած:

— Այո՛. վաղը իրիկուն պիտի խօսիմ անոնց մասին:

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ

— Պապի՛կ, ըսաւ Շուշանիկ, այս առաւօտ պատարագի ժամանակ Տէր-պապան շատ սուրբերու անուն յիշեց: Լաւ մտիկ ըրի, բայց վահագնին եւ Աստղիկին անունը չլսեցի:

— Զաւակս, պատասխանեց պապիկը, հիմա, մենք ֆրիստոնեայ ենք: Հին ատեն, ֆրիստոնէութենէն առաջ, մեր պապերը կը պաշտէին առաքինութիւնները — քաջութիւն, բարութիւն, համեստութիւն, գեղեցկութիւն եւն.: Անոնք բոլոր առաքինութիւններուն համար տանարներ շիներ էին, եւ ամէն օր հոն կ'երթային ու աղօթք կ'ընէին աստուածներուն:

Երբ հայերը ֆրիստոնեայ դարձան, կործանեցին այդ բոլոր գեղեցիկ եւ մաքուր տանարները եւ մոռցան իրենց աստուածներուն անունները: Քրիստոսի եկեղեցին կ'արգիլէ, որ այն մեր աստուածները յիշատակուին մեր այսօրուան եկեղեցիին մէջ: Անոնց փոխարէն կը յիշատակուին զանազան սուրբերու անուններ:

Սուրէն եւ Շուշանիկ լուռ կերպով նայեցան պապիկին աչքերուն մէջ:

— Հիմա, պատմեմ ձեզի թէ վահագ-

նէն եւ Աստղիկէն զատ ուրիշ ի՛նչ աստուածներ կը պաշտէին մեր պապերը հին դարերուն:

Արամազդ. — Մեր նախնիքները բոլոր աստուածներուն գլխաւորը կը նկատէին Արամազդը, որ հայրն էր միւս բոլոր աստուածներուն: Ան կը բնակէր բարձր լեռներու կատարը եւ կամ ամպերուն մէջ, եւ կը կառավարէր միւս աստուածներն ու մարդիկը: Անոր հրամաններն ու օրէնքները շատ բարձր էին իր բնակարանին պէս: Եթէ մարդիկ եւ միւս աստուածները մտիկ չընէին անոր, կը պատժուէին անմիջապէս:

Ան տէր էր բոլոր առաքինութիւններուն, բայց զանոնք բաշխեր էր իր զաւակներուն միջեւ:

Անահիտ. — Արամազդի աղջիկն էր Անահիտ: Հայկական ընտանիքի բոլոր առաքինութիւններուն տիպար մարմնացումն էր: Անահիտ շատ սիրուած եւ պաշտուած է հայերուն կողմէն, որովհետեւ զայն կը նրկատէին հայ ազգին փառքը, հայ ընտանիքին հիմնաքարը, տնայէն տատիկին արտերը արգասաւորող եւ ամէն տեսակ բարիքներ բաշխող: Ան մայր էր իմաստութեան եւ զգաստութեան, աղբիւր՝ ընտանեկան մաքուր կեանքի եւ մարդկային երջանկութեան:

Անահիտի գլխաւոր տաճարը հաստատուած էր Երիզայի մէջ: Անահիտի անունին շինուած էին տաճարներ նաեւ Աշտիշատի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ:

Հայերը կը հաւատային որ Անահիտ ոսկեղէն մարմնով ծնած էր, եւ այդ նկատումով անոր տաճարները ոսկիով շինուած էին: Հայերուն մէջ, թէ՛ հին ժամանակներուն եւ թէ՛ այսօր ոսկի բառը կը նշանակէ մաքրութիւն եւ զտութիւն: Անահիտ մաքուր եւ զուտ առաքինութիւններու աստուածուհին կամ դիցուհին էր, ոսկեղէն, պայծառ եւ անխառն: Ան ոսկեմայրն էր հայ ընտանիքին, ոսկեգօծ պահապանը հայ ընտանեկան աւանդութիւններուն եւ սրբութիւններուն:

Սուրէն եւ Շուշանիկ գմայլած եւ բերանարաց՝ պապիկին շրթունքներէն կախուած էին: Պապիկը նկատելով այդ՝ աւելցուց.

— Ամէն հայ աղջիկ կամ կին պէտք է սիրէ Անահիտը, հոգ չէ թէ մեր այսօրուան եկեղեցին չ'ուզեր անոր անունը յիշել:

— Հայ աղջիկը պէտք է Անահիտի առաքինութիւններէն դաս առնէ եւ հայկական մաքուր ընտանիքի աւանդութիւնները պահէ հարազատութեամբ: Անահիտ հայ ընտանիքի խորհրդանշանն է:

Գ.ԼՈՒԽ ԺԳ.

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ (Շար.)

Վաճառուր.— Վաճառուր զուտ հայկական Աստուածն է: Անոր պաշտամունքի օրն է Ամանորը: Ան էր որ կը նորոգէր տարիները եւ շատ մը բերքերով կը ներկայանար հայ ժողովուրդին, ինչպէս Սանդա Քլօզը ամէն Քրիստմուսի նոր ընծաներ կը բերէ ամերիկացի փոքրիկներուն:

Վաճառուրի գլխաւոր մեհեանը հաստատուած էր Բագրեւանդ գաւառին Բագաւան գիւղին մէջ: Այդ տեղին հիմակուան անունը Ալաշկերտ է, Խնուսի նահանգին մէջ:

Ամանորին՝ ամբողջ հայ ժողովուրդը, թագաւոր եւ գիւղացի, իշխաններ եւ արհեստաւորներ, իշխանուհիներ եւ կիներ, նախարարներ եւ քրմապետներ, ծեր ու երիտասարդ, վերջապէս ամէն հայ հագուած, զարդարուած, ուրախ եւ զուարթ՝ ընծաներով ուխտի կ'երթային, մինչեւ որ Քրիստոնէութիւնը եկաւ եւ վերջ տուաւ այդ սովորութեան, որ թէեւ կրօնական էր, բայց, ազգային նշանակութիւն ունէր:

Հին հայերուն ամանորը կը տօնուէր նաւասարդ (նաւա-նոր, սարդ-տարի) ամսուն՝ որ կը համապատասխանէ հիմակուան օգոստոսին: Քրիստոնէութիւնն էր որ փո-

խեց մեր նոր տարուան ամիսը, ինչպէս բու-
լոր ազգերունը: Հիմա, ցուրտին ու փութին
հետ կը տօնենք նոր տարին, բայց, հին ա-
տեն՝ կանաչութեան եւ ծաղիկներուն հետ,
առատ բերքերու ժամանակ:

Չաւակներս, երեւակայեցէ՛ք թէ կեանքն
ի՛նչ ազուոր էր այն օրերուն:

Այդ օրը նաեւ հայերը կը տօնէին Վար-
դավառը, ծաղիկներու տօնը:

Հայաստանի մէջ, Քրիստոսի Այլակեր-
պութեան տօնին օրը, զոր Քրիզոստոմ Լուսաւո-
րիչ նշանակեց Վարդավառին տեղը, գեղե-
ցիկ եւ անմեղ կատակ մը կ'ընէ ժողովուր-
դը: Դուք չէք գիտեր զաւակներս, բայց,
անոնք որ Հայաստանի մէջ մեծցեր են լաւ
գիտեն: Այդ օրը ամէն ոք ջուր կը նետէ տե-
սած մարդուն վրայ: Մարդիկ չեն բարկա-
նար այդ օրը, որովհետեւ ազգային սովո-
րութիւն դարձեր է այդ: Հին ատեն, Վար-
դավառի տօնին, Արածանի գետին շուրջը
հաւաքուած հայ ժողովուրդին վրայ Քրիստո-
սեան ջուր կը սրսկէր: Այդ կրօնական սո-
վորութիւնն է որ մնացեր է մինչեւ մեր օրե-
րը: Քրիստոնէութիւնը փոխեր է հին տօնը
եւ անոր տեղ դրեր է քրիստոնէական տօն
մը, բայց, ժողովուրդը պահեր է այդ հին
սովորութիւնը, որ հիմա թէեւ իբրեւ կա-
տակ տեղի կ'ունենայ, բայց, հին ատեն կրօ-
նական նշանակութիւն ունէր:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ (Շար.)

— Ա՛հ, այսօր երեք հոգի էք, ըսաւ
պապիկ ներս մտնելով սենեակէն, երբ տե-
սաւ որ Սիրականեանի աղջիկը՝ Նուարդ,
Շուշանիկի բնկերակից, նստած է Սուրէնին
եւ Շուշանիկին մէջտեղը: Պապիկին առջեւ
ամոնք ոտքի ելան եւ նստեցան այն ատեն
միայն, երբ պապիկ նստեցաւ իր սովորա-
կան տեղը:

— Պապի՛կ, ըսաւ Շուշանիկ, այս առա-
ւօտ դպրոց երթալու ժամանակ երէկուան
պատմութիւնը Նուարդին պատմեցի: Ան
շատ փափաքեցաւ ներկայ ըլլալ հոս, այս ի-
րիկուն:

— Շատ ուրախ եմ, վրայ բերաւ պապիկ
անմիջապէս:

Նուարդ ազուոր ժպիտով մը շնորհա-
կալութիւն յայտնեց բոլորին:

Ու պապիկ սկսաւ պատմել:

Տիր.— Տիր կամ Տիր աստուածին պաշ-
տօնն էր մարդոց բարի եւ չար գործերն ար-
ձանագրել կեանքի գրքին մէջ, որպէսզի ա-
նոնց չար կամ բարի ըլլալը չմոռցուէր: Տիր
պատգամներ, իմաստուն խորհուրդներ եւ
խրատներ կուտար մարդոց: Տիր կը պաշ-
տըէր իբրեւ աստուած մը, որ այս աշխար-

հի վրայ երջանկութիւն եւ յաջողութիւն կը շնորհէր մարդոց :

Տիրի պաշտօնն էր նաեւ մարդոց մեռնելէն վերջ Արամազդին առջեւ ելնել իբրեւ վկայ մեռնողներուն, կեանքի գիրքը միշտ ձեռքը: Երբ աստուածներու գլխաւորը մեռնելերը կը դատէր՝ Տիր կը կարգար կեանքի գրքէն մեռելներուն բարի կամ չար գործերուն արձանագրութիւնը: «Ճակատիս գիրը» ասացուածքն ասկէ մնացած է:

Միեւրբ.— Միհրը Արամազդի զաւակն էր, որ միջնորդի, հաշտարարի դեր կը կատարէր, երբ հայր մը եւ իր զաւակը կը գժտուէին, այսինքն իրարմէ կը վշտանային: Մարդիկ երգումը Միհրի անունով կ'ընէին. հետեւաբար, երբ կարեւոր գործի մը համար մարդիկ երգում կ'ընէին, կ'երեւակայէին որ Միհրը ներկայ էր երգումի արարողութեան: Եթէ մէկը երգումը չի յարգէր, եւ իր տուած խոստումը դրժէր, Միհրը շատ կը բարկանար եւ կը պատժէր երգմնագանցը:

Մարդիկ շատ կը վախնային Միհրէն: Ո՛չ միայն կենդանիներ, այլ նաեւ մարդկային էակներ գոհ կ'ընէին անոր բարկութիւնը ողորդելու համար: Օրերով հանդէսներ կը կատարէին, որոնք կը կոչուէին Միհրական տօներ կամ հանդէսներ: Այդ օրերուն մարդիկ իրարու ծաղիկներ եւ պտուղներ կը նուիրէին:

Միհր պարսկերէն կրակ կը նշանակէ: Հայաստանի մէջ Տեառընդառաջի Տօնին օ-

րը մեղէտ-խարոյկներ վառելու սովորութիւնը Միհր աստուածին տօնէն մնացած է մինչեւ մեր օրը:

Հայերէն Միհրան անունը Միհրէն շինուած է: Կային նաեւ Նանէ եւ Քարշամ դիցուհիները, որոնք ասորական ծագում ունին, եւ որոնց մասին շատ բան գրուած չէ:

— Գիտէ՞ք, զաւակներս, մինչեւ այսօր հայերու մէջ խօսք մը կայ, տեսակ մը անէժֆ, գոր բարկութեան ժամանակ կ'արտաբերենք:

Պգտիկներն իրարու երես նայեցան եւ լռեցին:

— Ա՛հ, չէք գիտեր, յարեց պապիկը անուշ ժպիտով մը: Այդ՝ «գրողը տանի» կամ «կրողը տանի» ասացուածքն է, գոր կը գործածենք մէկու մը դէմ, որ մեզ բարկացուցած է եւ կամ վշտացուցած:

Տիրի տաճարը գետեղուած էր Վաղարշապատի մէջ, ուր քուրմերը «գրող» աստուածին, Տիրին խորհուրդը կը հարցնէին շատ մը խնդիրներու շուրջ:

Մեր նախնիքներուն կրօնքին մէջ կային նաեւ բարի եւ չար ոգիներ, որոնք գլխաւորաբար պարսկական կրօնքէն մտած էին Հայաստան:

Այդ ոգիներն էին.— 1) Դրուժֆ, որ աստութիւն, խարէութիւն կը նշանակէ: Թերեւս շատէ եկած է հայերէն դրուժան բառը, որ զաւաճան եւ խարող կը նշանակէ: 2) Այս որ դեւ կը նշանակէ: Հայերէն այսպիսի բառն ասկէ շինուած է, որ կը նը-

չանակէ դեւէ զարնուած: 3) Ճիւաղփ, 4) Ալփ, 5) Շիտարփ, 6) Խուժփ. թերեւս հայերէն խուժդուժ բառը ասկէ շինուած է: Կային նաեւ պարիփ, անտառներու ոգիներ, եւ Քաջփ՝ լեռներու եւ ծործորներու ոգիներ, որոնք չարագործ էակները կը բռնէին եւ անդունդը կը նետէին: Իսկ հրեշտակը, պահապան ոգին էր, որ քաջերուն եւ դեւերուն դէմ կը պաշտպանէր բարի մարդիկը:

Մեր հին կրօնքին մէջ կան նաեւ Վիշապագունք, վիշապներու սերունդը, որոնք Մասիսի կատարներուն վրայ կը բնակէին:

— Ըսեմ նաեւ որ մեր նախնիքները պաշտեր են Արեւն ու Լուսինը, որովհետեւ Արեւը մայրն է ամէն բարիքի եւ բերքի, իսկ Լուսինը շատ խորհրդաւոր գեղեցկութիւն մը ունեցած է անոնց համար:

— Այս իրիկուն շատ երկար պատմեցի: Արդէն ուշ է. ժամը ինն ու կէսի կը մօտեցայ. վերջացնեմք: Նուարդը պէտք է տասնէն առաջ տունն ըլլայ: Ու պապիկը ռոտփ ելաւ. անոր հետեւեցան երեք փոքրիկները: Նուարդ գիշեր բարի մաղթեց բոլորին, եւ իր շնորհակալութիւնը յայտնելով՝ մեկնեցաւ:

ԳԼՈՒՆ ԺԵ.

ՎԱՀԷ ՀԱՅԿԱՉԵԱՆ ԵՒ

ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ

Վահագնի մասին խօսեցայ եւ պատմութեան թելը կորսնցուցի պահ մը, որովհետեւ պէտք էր հին հայերու կրօնքին եւ աստուածներուն մասին տեղեկութիւններ տալ ձեզի: Տեսա՞ք թէ ի՞նչ գեղեցիկ էր հին Հայաստանը եւ ինչ աղուոր՝ հայկական հին սովորութիւնները:

Հիմա անցնինք դարձեալ պատմութեան:

Վահագնէն վերջ չարք մը հայ թագաւորներ բազմեր են Հայաստանի թագաւորական զահին վրայ, բայց, անոնք կարեւոր գործեր կատարած չեն: Միայն ըսեմ որ Հայկազեան հարստութեան վերջին թագաւորն եղած է Վահէ, որ վերջին անգամ քաջ զիմազրութիւն մը փորձեր է Մեծն Աղեքսանդրի դէմ, որ կ'ուզէր Հայաստանն ալ նուաճել ինչպէս միւս երկիրները, Ասիոյ մէջ:

— Մեծն Աղեքսանդրը... բացազանչեց յանկարծ Սուրէն քունդ ելած. ես... գիտեմ, Մեծն Աղեքսանդրի պատմութիւնը գիտեմ:

— Այո՛, գաւակս: Մեծն Աղեքսանդր տակաւին երիտասարդ՝ մեծ բանակներով նամբայ կ'ելնէ դէպի Ասիա ամբողջ աշխարհի տիրելու համար: Հայկազեան հարստութեան վերջին թագաւորը Վահէ քաջաբար զիմազրեց անոր, բայց, վերջապէս պարտուեցաւ, եւ Հայաստան 150 տարի գերի մնաց մակեդոնացիներուն իշխանութեան տակ:

Մեծն Աղեքսանդր Հայաստանի տիրեց Քրիստոսէ 330 տարի առաջ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՄԱԿԵՂՈՆԱՅԻՆԵՐՆ ՈՒ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՁ

(328 Ք. Ա. — 150 Ք. Ա.)

Մեծն Աղեքսանդր Հայաստանի հարաւ արեւմտեան մասին վրայ կառավարիչ նշանակեց Միհրան անունով պարսիկ իշխան մը: Երբ Մեծն Աղեքսանդր մեռաւ, իր զօրավարները իրենց միջեւ բաժնեցին գրաւուած երկիրները: Հայաստանի հարաւային եւ արեւմտեան մասերը բաժին ինկան երկու յոյն զօրապետներու: Բայց, պէտք է ըսել որ Հայաստանի հիւսիսային մասը կը կառավարուէր հայ իշխաններով, որոնց մասին մեր պատմութիւնը որոշ բան մը չի գրեր դժբախտաբար:

Շարք մը ներքին կռիւներէ եւ փոխնիփոխ տիրապետութենէ վերջ, երբ վերջապէս մակեդոնական երկիրները երկրորդ անգամ բաժանումի ենթարկուեցան, Հայաստան ուրիշ երկիրներու հետ ինկաւ Սելեւկեան իշխանութեան տակ Քրիստոսէ 301 տարի առաջ:

Սելեւկեաններու իշխանութեան օրով Հայաստան կը կառավարուէր հայ իշխաններով, որոնք ենթակայ էին Սելեւկեաններուն եւ հարկ կը վճարէին անոնց: Հայ իշ-

խաններէն մին՝ Արտաւազդ որ իշխանութեան գլուխը մնաց 247 թուէն մինչեւ 197 թուականը՝ Քրիստոսէ առաջ, պատեհութեամբ մը տիրեց Ատրպատականի ու շրջակայ երկիրներուն եւ վերջապէս յաջողեցաւ Սելեւկեան իշխանութենէն գլուխը ազատել եւ այլեւս հարկերու վճարումը դադարեցնել, բայց, յետոյ նեղը մնալով՝ պարտաւորուեցաւ մեծամեծ ընծաներ խոստանալ այդ ատենուան սելեւկեացի իշխանին:

Յետոյ սելեւկեանները պատերազմի բռնուեցան հռոմէացիներուն հետ: Հայերը ժամանակը յարմար նկատեցին, եւ ապրտամբելով սելեւկեան իշխանութեան դէմ, անկախութիւն հռչակեցին. հռոմէացիներն ալ սելեւկեաններուն հակառակ՝ բարոյապէս օգնեցին հայերուն:

Արտաշէս Ա. այդ ատենուան ամենէն լաւ իշխանն էր, որ կ'իշխէր Մեծ Հայոց վրայ, իսկ Փոքր Հայոց կամ Ծովայ նահանգին վրայ՝ Չարեհ իշխանը: Արտաշէս իշխեց Քրիստոսէ առաջ 190 թուէն մինչեւ 161 թուականը: Ան շատ քաջ էր, խելացի եւ կրթուած: Թէ՛ խելացի զինուոր էր եւ թէ՛ զխտակից իշխան:

Այս ատեն էր որ հռոմէացիներէն պարտուած եւ սելեւկեացի թագաւոր Անտիքոսի պալատին մէջ ապաստան գտած Աննիբալը, Քաղկեդոնի իշխանն ու զօրապետը, — փախաւ եւ մեր Արտաշէսին պալատը ապաստանեցաւ: Արտաշէս մեծ պատիւներով ընդունեց զայն:

Յետոյ, երբ Արտաշէս հռոմէացիներուն դաշնակցեցաւ, Աննիբալ վախցաւ եւ հեռացաւ Արտաշէսի պալատէն:

Արտաշէս իշխեց 30 տարի եւ մեռաւ խաղաղութեան մէջ, իր գահը թողելով իր գաւկին՝ Արտաւազդ իշխանին, որ անարժան էր եւ անյարմար իշխան մը դառնալու եւ ժողովուրդ կառավարելու: Հայերու կեանքն Արտաւազդի օրով՝ դարձաւ անորոշ եւ անտանելի. ամէն ոք ձանձրացեր էր Արտաւազդի իշխանութենէն: Վերջապէս հայ մեծամեծները ժողով կազմեցին եւ որոշեցին դիմում կատարել Պարթեւներուն, աննշան ցեղ մը, որ գային եւ Հայոց երկրին տիրութիւն ընէին:

Այս վճռական եւ պատմական քայլն առնուեցաւ 150 թուականին, Քրիստոսէ առաջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ —
ԱՐՇԱԿՈՒՆԵՍՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

(150 Գր. Առաջ — 300 Գր. Ետք)

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ ԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵՐԸ

Երբ Սուրէն եւ Շուշանիկ տեղաւորուեցան իրենց պապիկին մօտ, այս վերջինը կը կարդար հայերէն քերթ մը: Պահ մը յետոյ, աչքերը վեր առաւ քերթէն եւ սրբելով իր յոգնած աչքերը մէկ կողմ դրաւ գայն եւ երկար մը հառաչեց: Սուրէն եւ Շուշանիկ լուռ կերպով նայեցան պապիկին եւ տրտմեցան:

Պահիկ մը յետոյ, պապիկ սկսաւ խօսիլ այսպէս. — Զաւա՛կներս, այս իրիկուն պիտի պատմեմ ձեզի Արշակունեաց քաղաքաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին: Յաւալի է որ հայ իշխան մը, Արտաւազդ չկըրցաւ կառավարել իր ժողովուրդը: Այս մասին խօսեցայ ձեզի երէկ իրիկուն: Ժողովուրդը պարտաւորուեցաւ դիմել դրացի ազգի մը, հրաւիրելով գայն, որ գար Հայաստան եւ կառավարէր գայն:

Ի՞նչ կը կոչուէր այդ գրացի երկիրը. — Պարթեւաստան: Պարթեւներու ծագումն ալ

չատ որոշ չէ մերինին պէս: Օտար պատմիչները կ'ըսեն որ բարբարոս նախահայրեր ունեցեր են անոնք, եւ երկար ատեն շատ աննշան եւ անձանօթ ժողովուրդ մը համարուեր են:

Պարթեւները փոխնիփոխ հպատակ եղեր են Ասորեստանի, Մարաց, Պարսիկներուն, Մակեդոնացի Աղեքսանդրին եւ վերջապէս Սելեւկեան իշխանութեան:

Պարթեւներու երկիրը Սելեւկեան իշխանութեան օրով շատ խեղճ եւ աննշան նահանգ մըն էր միայն: Պարթեւները թափառական կեանք մը կը վարէին. ձին կը նրստէին եւ աղեղ բանեցնելու մէջ շատ ճարպիկ էին:

Քրիստոսէ 225 տարի առաջ, անոնք ձանձրացան Սելեւկեան իշխանութենէն, ըմբոստացան եւ դուրս քշեցին իրենց օտար տէրերը: Յետոյ, այս ըմբոստութիւնը զըսպըւեցաւ, բայց, Պարթեւներու մէջ ազատութեան ոգին արթնցեր էր այլեւս, եւ հանգիստ չէր ձգեր զանոնք: Այս ոգին կ'ըսէր անոնց. — կամ ազատութիւն կամ ոչընչացում. երկուքէն մէկը: Պարթեւները նորէն գլուխ վերցուցին, այս անգամ շատ ճարտար եւ յանդուգն պարագլուխի մը առաջնորդութեամբ: Այս մարդուն անունն էր Արշակ, որ յետոյ նկատուեցաւ հիմնադիրը Պարթեւաց իշխանութեան:

Բայց, պէտք է գիտնաք, որ Պարթեւներու գործը չվերջացաւ այդ չափով: Ընդհակառակը Արշակի յաջորդները ամբողջ

կէս դար պայքարեցան իրենց ձեռք բերած ազատութեան համար, որովհետեւ իրենց նախկին տէրերը կը փորձէին խլել այդ ազատութիւնը եւ գերի դարձնել զանոնք:

Վերջապէս Պարթեւներու թագաւոր Արշակ Զ., որ մեծ կը կոչուէր, սկսաւ ընդարձակել իր իշխանութեան սահմանները:

Արշակ Զ. բարեսէր եւ գթառատ թագաւոր մը եղաւ: Իր հպատակներուն հետ մարդասիրութեամբ եւ ներողամտութեամբ կը վարուէր, բայց, թշնամիներուն դէմ կը կռուէր անվեհեր կերպով:

Ահա, այս ատեններն էր, Պարթեւներու յաջողութեան եւ մեծութեան օրերուն, երբ հայերը ձանձրացած եւ ճարահատ իրենց վիճակէն՝ դիմում ըրին Արշակ Զ.—ին եւ մտան անոր պաշտպանութեան տակ, որովհետեւ իրենց իշխանն անընդունակ էր կառավարելու Հայաստանը:

Քրիստոսէ առաջ 149 թուին Պարթեւներու թագաւորը Արշակ Զ. նկատի առաւ հայերուն յօժարակամ դիմումը եւ Հայաստան զրկեց իր եղբայրը Վաղարշակ, որ հիմը դրաւ հայկական պետութեան Արշակունեաց թագաւորութեան:

Վաղարշակ խաղաղութեամբ մտաւ Հայաստան, բայց, յետոյ արիւնհեղութիւններն սկսան: Փոքր Ասիոյ ժողովուրդները, որոնք հաւատարիմ էին մակեդոնական իշխանութեան, յարձակեցան Հայաստանի վրայ: Վաղարշակ անցաւ հայկ. բանակին

զլուխը եւ յառաջացաւ թշնամիներուն վրայ:

Թշնամին կոտորելով եւ աւերելով կը յառաջանար: Հայ իշխանները յարձակեցան իրենց զօրքերով եւ սպաննեցին թշնամի բանակին հրամանատարը:

Այս յաղթանակը ազատեց Հայաստանը նոր վտանգէ մը: Անկէ վերջ սկսաւ երկրին կազմակերպումը Վաղարշակի վարչութեան տակ:

Այդ կարգերն ու կանոնները շատ իմաստուն կերպով հաստատուեցան, եւ կարելի դարձուցին Արշակունեաց իշխանութեան մեծութիւնը:

Արշակ Հայաստանի թագը դրաւ իր եղբոր զլուխը եւ անկախ ու ազատ ըլլալու իրաւունքը տուաւ անոր:

Պապիկը լոեց եւ իր պկնարկները յառեց անորոշ կէտի մը: Կը թուէր որ յուզուած էր եւ մտատանջ: Կը ցաւէր հայ իշխանի մը ապիկարութեան վրայ. իշխան մը, որ ձանձրացուցած ըլլալով իր ժողովուրդը, գանձեմ մղեր էր դէպի օտարները, անոնց հովանաւորութիւնը խնդրելու:

Յետոյ, յանկարծ դարձաւ Սուրէնին եւ հարցուց.— Ո՞վ էր այդ իշխանը: Սուրէն պատասխանեց.— Արտաւագդ:

— Որո՞ւ գաւակն էր, Շուշանիկ, աւելցուց պապիկը:— Արտաշէսի, պատասխանեց անմիջապէս:

Ճիշդ այս պահուն՝ քաղաքին ժամացոյցը սկսաւ զարնել ինն անգամ:

Պարթեւներու թագաւորին բուն նպատակն էր իր թագաւորութեան եւ Սելեւկեաններու տէրութեան միջեւ զօրաւոր պատուար մը քաշել, որպէսզի այս վերջինը տկարանար եւ չկրնար վնասել Պարթեւներու իշխանութեան: Անոր միտքն էր Հայաստան դարձնել երկրորդ Պարթեւական իշխանութիւն մը հարուածելու համար Սելեւկեան թագաւորութիւնը: Եւ յաջողեցաւ: Մեծ եւ Փոքր Հայաստանին միացուց ուրիշ հողամասեր, Ասորեստանի, Միջագետքի եւ Ատրպատականի մասերը, հարաւային եւ արեւելեան կողմէն, իսկ արեւմուտքէն՝ Կապադովկիան, նաեւ հիւսիսէն՝ Սեւ եւ Կասպից ծովերու միջեւ զանուած երկիրները, մինչեւ Կովկասեան սահմանները:

Երբ պապիկ տեսաւ որ Սուրէն եւ Շուշանիկ շուարած՝ իրեն կը նայէին, գրադարանէն հանեց Հայաստանի փոքրիկ քարտէսը եւ ցոյց տուաւ հո՛ն այդ հողամասերը:

Այս կերպով Հայաստանի ազդեցութիւնը զօրացաւ: Վրաստան ինկաւ Հայաստանի ազդեցութեան տակ: Յիսուն տարի յետոյ Արշակունի իշխան մը Արշակ՝ հայ գինուորներու օգնութեամբ Վրաստանէն դուրս քշեց Փառնաւազեան թագաւորութեան վերջին թագաւորը՝ Փառնաւազ եւ հիմը դրաւ

նոր Արշակունի թագաւորութեան մը եւ ինքզինք անուանեց Արշակ Ա.:

Հայ-Պարթեւական տէրութիւնը անկախ էր բուն Պարթեւական թագաւորութեանէն: Միայն հայկ. թագաւորութիւնը դրամ կտրելու իրաւունքը Պարթեւաց տէրութեան թողուց, որպէսզի երկու տէրութիւններուն միջեւ բարեկամական կապը զօրաւոր ըլլայ, եւ այդ՝ երկուքին օգտին համար:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Վաղարշակի թագաւորանիստ քաղաքն էր Մծբին: Անիկա ընտրեց այս քաղաքը, որովհետեւ կ'ուզէր իր եղբօր Արշակ Զ.-ի մօտն ըլլալ:

Վաղարշակ շատ իմաստուն թագաւոր մ'եղաւ: Նախ ուզեց ճանչնալ այն ժողովուրդը, որուն թագաւորն եղած էր: Հետեւաբար, ուզեց ստուգել Հայոց ծագումը, ճանչնալ անոնց նախնիքը, եւ բոլոր Հայ նախարարները, որոնք սերունդէ սերունդ կ'իջխէին Հայաստանի այս կամ այն մասերուն վրայ:

Վաղարշակ շատ լաւ տեղեկութիւն չի տար մեր մասին, գաւակներս: Իր եղբօրը գրած նամակին մէջ այսպէս կը նկարագրէ հայերու վիճակը. «Հոս, ո՛չ կարգ կայ ոչ կանոն եւ ո՛չ ալ մեհեմական պաշտամունք: Ո՛չ երկրին գլխաւորներուն առաջինը յայտնի է եւ ո՛չ ալ վերջինը: Օրինաւոր բան չկայ հո՛ս, ալլ ամէն ինչ խառնիխուռն եւ վայրենական»:

Վաղարշակ միջոց չունէր մեր երկրին մէջ Հայոց մասին ստուգութիւն կատարելու, որովհետեւ երկրին մէջ տեղեկութիւն չկար այդ մասին, ուստի Մար-Աբբաս Կա-

տինա, ասորի մտաւորական մը, Նինուէ զրկեց, այն տեղի հին դիւանատան մէջ Հայոց մասին փնտռութիւններ կատարելու համար: Այս գործին առթիւ իր եղբօր գրած նամակին մէջ է, որ Վաղարշակ կը գանգատէր հայերու ներքին վիճակին մասին:

Մար-Աբբաս Նինուէի դիւանատան մէջ փնտռութիւն կատարեց եւ վերջապէս գտաւ հին ձեռագիր մը, որ հին ազգերու պատմութիւնն էր: Մովսէս Խորենացիի հաղորդած այս աւանդութեան համաձայն՝ Մար-Աբբաս այդ ձեռագրին մէջ գտաւ Հայոց ազգին պատմութիւնը, իր ծագումէն մինչեւ Հայկական թագաւորութեան վերջին թագաւորը՝ Վահէ:

Վաղարշակ Մծբինի գանձատան մէջ գրաւ այս ձեռագիրը եւ անոր գլխաւոր մասերը փորագրել տուաւ արձաններու վրայ, որ ամէն հայ կարգայ եւ տեղեկանայ իր ազգին պատմութեան:

Ժողովուրդ մը իր երկիրը աւելի կը սիրէ, երբ գայն լաւ կը քանչնայ: Անհատները աւելի կը սիրեն իրենց ազգը, երբ անոր պատմութեան տեղեկ են:

Կը տեսնէ՞ք գաւակներս, ի՛նչպէս օտարագրի իշխան մը խելացի քաղաքականութեան հետեւեցաւ եւ հայ ժողովուրդի մեծութեան համար աշխատեցաւ: Հայ ժողովուրդը կը մեծնայ միշտ, եթէ իմաստուն կառավարողներ ունենայ:

ԳԼՈՒԽ Ի.

ՆԵՐՔԻՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ —

ՊԱՇՏՕՆՆԵՐՈՒ ԲԱՇԽՈՒՄ

Ասկէ վերջ, Վաղարշակ սկսաւ կարգի դնել իր թագաւորութեան ներքին կարգը, միշտ աչքի առջեւ ունենալով հայկական հին սովորութիւնները:

Առաջին անգամ, Վաղարշակ նկատեց, որ մեծ չարիքներ յառաջ կուգային զանազան իշխաններու եւ նախարարներու անջատ տիրապետութենէն: Անոնք իշխելով հայ ժողովուրդի զանազան մասերուն վրայ, ինքնագլուխ էին, գլուխ չէին ճանչնար. ամէն մէկն իր իշխանութեան մէջ սանձարձակ էր, եւ հարկ եղած ատենը գլխաւորի մը չէր հընազանդեր: Վաղարշակ ճարտարութիւն ցոյց տուաւ այս վատ կարգերը փոխելու գործին մէջ: Զանազան արքունական պաշտօններ հաստատեց եւ անոնց միջեւ բաժնեց, որպէսզի անոնք կապուած ըլլային կեդրոնին հետ եւ ինքնաբերաբար ենթարկուէին թագաւորին՝ իրրեւ անոր ստորագաս իշխանները:

Բազարատ իշխանին տուաւ Արշակունի թագաւորներուն գլուխը թագ դնելու պաշ-

տօնը, որովհետեւ ան միշտ իր հետն եղած էր կռուի եւ խաղաղութեան ժամանակ: Անոր յանձնեց նաեւ հեծելազօրքի սպարապետութիւնը: Այսպէս Բազարատի գերդաստանը, Բազարատունիք, կոչուեցան Թագադիր եւ ասպետ: Մուրացան նախարարութիւնը նշանակեց թագաւորին երկրորդը: Գնթունիներուն պաշտօն տուաւ թագաւորին սեղանին ըմպելիք պատրաստել: Ասիկա կը կոչուէր տակառապետ, այսինքն, գինիի մթերքին վերհակիչը: Գաբեղենիները նշանակեց արքունի մատակարար, այսինքն, պալատին ծախսերուն հաշուապահը: Արեղենիները նշանակուեցան սպասարար, Վարաժնունիները՝ որսերու վերակացու, Արծրունիները՝ դրօշակիր: Առանձին պաշտօններ բաշխեց նաեւ պալատին զինարաններուն, հաւնոցներուն եւ ամառանոցներուն վրայ:

Այս իշխաններն ու նախարարները, օտարացեղ էին: Անոնք գաղթեր էին Հայաստան եւ մեծ դիրքերու տիրացեր: Այդ շատ վատ ազդեցութիւն կ'ունենար երկրին ներքին վիճակին վրայ:

Վաղարշակ ամենէն վստահելի պաշտօնը յանձնեց հայ իշխանազուն գերդաստանի մը, Սորխոունիներու: Այս գերդաստանը թագաւորին անձնական թիկնապահները կը հայթայթէր: Նաեւ պալատի դրան պաշտպանութիւնը յանձնեց չորս գունդերու, որոնք կը կազմուէին հայկազուն թագաւորներու ցեղէն: Դարձեալ իր պալատին կիներ-

րու բաժնին հսկողութիւնն ու պահպանութիւնը յանձնեց ներքինիներու, որոնց գլխաւորն էր իշխան մը հին հայկական ցեղէն: Այս իշխանը կը կոչուէր հայ մարգպետ: Մարգպետութիւնը կիններու պաշտպանութենէն աւելի բարձր պաշտօն մը կը պարունակէր իր մէջ.— Մարգպետը կը նըկատուէր թագաւորին հայրը եւ պալատին հազարապետը:

Ուրիշ շատ պատուաւոր պաշտօն մըն ալ կար, որ կը կոչուէր քրմութիւն. այս ալ յանձնուեցաւ Վահագնի տոհմին Վահուհայ:

Վաղարշակ սուրբ եւ կրօնական քաղաքի վերածեց Արմաւիրը, որ Հայոց հին մայրաքաղաքն էր: Ան այլեւս դարձաւ կրօնական քաղաք եւ ո՛չ քաղաքական կեանքի կեդրոն: Արմաւիրի մէջ մեհեաններ չինել տուաւ եւ Արեգակին ու Լուսնին նուիրուած արձաններ կանգնեցուց անոնց մէջ: Հոն գետեղեց նաեւ իր նախնիքներուն արձանները:

ԳՂՈՒՆ ԻԱ.

ՕՐԷՆՔՆԵՐ՝

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՉԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ

Վաղարշակ դրաւ նաեւ շարք մը օրէնքներ եւ կոչուեցաւ Վաղարշակ Օրէնսդիր:

Ան ուզեց կարգի դնել երկրին քաղաքական եւ զինուորական կեանքը. ուստի երկրին մէջ հաստատեց զինուորական կուսակալութիւններ, որոնց վրայ պարտք կը ծանրանար հսկելու երկրին սահմաններուն վրայ, եւ պաշտպանելու զանոնք թշնամիներու դէմ: Այդ կուսակալները կը կոչուէին Բիքշխ:

Վաղարշակ հաստատեց նաեւ քաղաքական օրէնքներ: Ամէն քաղաքի եւ գիւղի մէջ դատարան հաստատեց արդարութիւնը գործադրելու եւ իրաւունքը պաշտպանելու համար: Անձնապէս ցոյց տալու համար իր օրինասիրութիւնը եւ արդարասիրութիւնը իր պալատին մէջ երկու անձերու պաշտօն տուաւ, որ անոնցմէ մին թագաւորին յիշեցընէր իր գործած անիրաւութիւնները եւ անոր ցոյց տար արդարութեան եւ շիտակութեան ճամբան, իսկ միւսին պաշտօնն էր յիշեցնել թագաւորին՝ յանցաւորը պատժելու պէտքը:

Վաղարշակ Արշակունեաց թագաւորութեան հիմերը ամբացուց թէ՛ ներսէն եւ թէ՛ դուրսէն: Մտածելով որ թագաւորին մեռնելու պահուն՝ կրնային վէճեր եւ կռիւներ ծագիլ գահին համար, յաջորդութեան իրաւունքն ալ օրէնքի տակ դրաւ: Վաղարշակ օրէնք դրաւ որ թագաւորը մեռնելէ վերջ, անոր յաջորդն ըլլար թագաւորին անդրանիկ որդին, իսկ միւս որդիները կը նկատուէին արքայազուն իշխաններ, որոնք պիտի ստանային ամսական եւ բնակութեան յարմար վայրեր:

Այդ օրէնքին համաձայն՝ իր քով պահեց միայն իր անդրանիկ որդին Արշակ եւ թող Արտաշէս, իսկ միւսները զրկեց Հաշտէնից գաւառը:

Վաղարշակ իբրեւ մեծ թագաւոր, շինարար, օրէնսդիր եւ ճարտար կառավարող՝ թագաւորեց 22 տարի եւ մեռաւ Մծբինի մէջ 127 թուականին՝ Քրիստոսէ առաջ:

Վաղարշակ մեծ թագաւոր մըն է, չէ՞, Սո՛ւրէն, հարցուց պապիկը, երբ նկատեց, որ բերանարաց իր երեսին կը նայէր:

— Այո՛, պապի՛կ, շատ մեծ թագաւոր մը:

— Եւ իմաստուն, պապիկ, աւելցուց Շուշանիկ:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ԱՐՇԱԿ Ա. (127–114 Ք. Առաջ)

Վաղարշակին յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Արշակ Ա., որ իշխեց 127–114 Քրիստոսէ առաջ:

Արշակ խաղաղութեամբ կառավարեց եւ իր հօրը կարգերն ու օրէնքները աւելի ամբացուց Հայաստանի մէջ: Միայն մէկ պատերազմ մղեց Սեւ Մովու մօտերը պոնտացիներու դէմ եւ յաղթական վերադարձաւ: Մեծ անուն եւ երկիրը ձգեց իր թշնամիներուն վրայ, որոնք իր նիզակը պաշտեցին երկար ատեն: Այդ նիզակը խրուած էր Սեւ Մովու եզերքը իբրեւ յաղթութեան նշան իր կողմէ շինուած կոթողի մը վրայ:

Հայաստանը, որ Վաղարշակէն առաջ քաոս էր, ուր ո՛չ մեծ կար, ո՛չ պղտիկ, ուր ո՛չ կարգ կար, ո՛չ կանոն, ուր մեհեաններու պաշտամունքը դադրեր էր եւ ամէն ինչ խառնակ եւ վայրենական, արդէն դարձեր էր շէն, կարգապահ տէրութիւն մը, զօրաւոր՝ բանակներով եւ արդարադատ՝ օրէնքներով: Այսպիսի տէրութեան մը վրայ թըշնամիները չէին համարձակեր յարձակիլ: Եւ տեսաք թէ ի՞նչպէս խաղաղ էր մեր ժողո-

վուրդը Վաղարշակի եւ նոյնիսկ Արշակ Ա. ի օրով:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. (114-89 Քս. Առաջ)

Վաղարշակ աշխատեցաւ մեր երկիրը բարեկարգել եւ ներքնապէս զօրացնել, որովհետեւ երբ երկիր մը ներքնապէս ուժեղ չէ եւ բարեկարգ, շուտով զոհ կը դառնայ իր թշնամիներուն: Անոր որդին Արշակ Ա. հետեւեցաւ իր հօր օրինակին եւ ձգտեցաւ աւելի ամրացնել երկրին օրէնքները եւ իշխանութեան հիմերը: Բայց, անոնց յաջորդները շեղեցան իրենց պատերու գծած ուղիէն, աչքերնին դարձուցին օտար երկիրներու վայ եւ աշխատեցան նուաճել զանոնք: Ինքզինք կռիւներու տուող թագաւոր մը ժամանակ չունենար երկրին ներքին կեանքին հոգ տանելու, եւ թէեւ պատերազմներով եւ նոր գրաւումներով ուշ ադրութիւն կը գրաւէ, բայց, ատկէ չի կրնար օգտուիլ ժողովուրդը սեւէ կերպով: Պատերազմը բարիք յառաջ կը բերէ, երբ կը մղուի ժողովուրդի մը ազատութեան համար. օտարին հողը գրաւելու համար մղուած պատերազմներէն շահ չկայ, այլ միայն վնաս եւ ներքին ամէն տեսակ քայքայում, որ կը տկարացնէ ազգը եւ անոր դէմ կը հանէ շատ մը թշնամիներ:

Արտաշէս Ա. չեղաւ Վաղարշակի կամ Արշակի պէս թագաւոր մը: Ան նուիրուեցաւ

աշխարհակալութեան եւ գրաւումներու: Հայաստան, տակաւին նոր կազմակերպուած երկիր, երկար գերութենէ մը յետոյ, նոյնիսկ կարող չէր պահելու եւ պահպանելու իր գրաւած հողամասերը. հետեւաբար, ի՛նչ շահ՝ այդ գրաւումներէն: Այդ ըսելէ որ թագաւորը միայն իր փառքին համար կը մղէր այդ պատերազմները, աշխարհակալի անուն ձգելու համար միայն:

Արտաշէս Ա. այդպիսի հպարտ եւ կրօնասէր մէկն ըլլալով՝ գահ բարձրանալուն պէս սկսաւ կռուի ծրագիրներ պատրաստել: Նախ իր բանակը զօրացուց: Ունէր հսկայական թուով զինուորներ: Հին պատմիչները, որոնք առհասարակ կռուասէր թագաւորները կը սիրէին եւ անոնց մասին երկար բարակ կը գրէին, երբեմն չափազանցութիւններով, կը պատմեն, որ Արտաշէսի բանակն այնքան խոշոր էր, որ եթէ անոր զինուորները մէյ մէկ քար նետէին, բարձր բլուր մը կը կազմուէր այդ տեղ, եւ եթէ մէյ մէկ նետ արձակէին իրենց աղեղներէն, Արեգակին լոյսը կը խաւարէր:

Արտաշէսի նպատակն էր տիրել Յունաստանի երկիրներուն, Փոքր Ասիոյ մէջ: Այս նպատակին համար, դաշնակցեցաւ Պոնտոսի (Տրապիզոնի շրջան) Միհրդատ Ե. Եւպատորին հետ, եւ անոր կնութեան տրուաւ իր ազջիկը Արտաշամայ: Սեւ Ծովու եզերքը գտնուած երկիրներու կռուավարութիւնն ալ անոր յանձնեց:

Արտաշէս Ա. նախ՝ յարձակեցաւ իր

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.

ազգակից Արշականի կամ Միհրդատ Բ. — ի դէմ, որ այդ ատեն Պարթեւներու թագաւորն էր: Այդ կռուին մէջ յաջողութեամբ դուրս եկաւ, եւ առաջնութեան պատիւը խլեց Պարթեւներէն: Անկէ յետոյ այլեւս Հայաստան երկրորդական դիրքէ բարձրացաւ, եւ Արտաշէսն ալ կոչուեցաւ քագաւորներու քագաւոր: Հայկ. թագաւորութիւնը ձեռք բերաւ նաեւ դրամ կտրելու իրաւունքը, որ ինչպէս պատմեցի ասկէ առաջ մինչեւ այդ ատեն Պարթեւներու կը պատկանէր:

Յետոյ, Արտաշէս Ա. Միհրդատի հետ քալեց Փոքր Ասիա եւ Միջերկրական ծովուն եզերքը գտնուած փոքր իշխանութիւններուն վրայ: Անկէ անցաւ յունական կղզիները, Միջերկրական Ծովու եզերքները բռնելով իր պատերազմական նաւերով: Հին յոյները սարսափեցան: Հռոմէացիները լսեցին Արտաշէսի յաջողութիւններուն լուրը, եւ փոխանակ պատերազմի ելնելու, ոսկիով կաշառեցին Արտաշէսի զօրավարները, որ դաւաճանեցին իրենց թագաւորին եւ սպաննեցին զայն օտար երկիրներու մէջ:

Արտաշէս Ա. տիրեց 25 տարի, եւ երբ վերջին շունչը կը քաշէր ըսաւ. «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի», այսինքն, «աւա՛ղ անցողական փառքերու»:

Արտաշէս միայն վերջին պահուն հասկըցաւ որ փառքերը անցաւոր են: Իր աչքերը փակեց 89 թուին Քրիստոսէ առաջ:

ՏԻԳՐԱՆ Բ. (89-36 Քս. Առաջ)

ՀԱՅ ՄԵԾ ՉԻՆՈՒՈՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Այս իրիկուն՝ ձեզի պիտի պատմեմ Տիգրան Բ.ի մասին, Արտաշէս Ա.ի գաւա-
կը, որ իր հօր պէս հպարտ էր, եւ փառա-
սէր: Չաւակներս, օտարները մեզ, Տիգրան
Բ.-ով կը նանչնան, եւ հայ բոլոր քաղա-
ւորներուն մէջ միայն անոր անունը կը յիշա-
տակուի իբրեւ աշխարհակալ՝ օտար գրքե-
րու մէջ: Սուրէն, Շուշանիկ, եթէ ձեր վար-
ժուհիին հարցնէք Տիգրան Բ.ի մասին, ան
թերեւս տեղեկութիւններ տայ ձեզի:

Տիգրան Բ.ի օրով Հայոց թագաւորու-
թիւնն իր փառքին եւ մեծութեան գազաթ-
նակէտին հասաւ իբրեւ զինուորապետու-
թիւն: Տիգրան Բ. իր պատանեկութեան օ-
րերէն՝ զինուորական կեանք անցուցեր էր,
եւ գիտէր կռուելու արուեստը:

Երբ Արտաշէս Ա.ի սպանման լուրն ա-
ռաւ, անմիջապէս զինուոր հաւաքեց, եւ
յարձակեցաւ յոյներուն վրայ, որոնք մտած
էին Հայաստանի հողը: Տիգրան պարտու-
թեան մատնեց զանոնք, եւ անոնց գալիք ըմ-
բոստութեան առաջին առնելու համար իր
քեռայրին՝ Միհրդատի յանձնեց Կապադով-
կիան (Կեսարիոյ շրջան) եւ բոլոր Փոքր Ա-
սիոյ հողամասերը:

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

Տիգրան Բ. հազիւ Հայաստան դարձեր էր, երբ իմացաւ որ Պարթեւներու թագաւորը իր վրայ կուգար, Արտաշէս Ա. էն կըրած անպատուութեան վրէժը իրմէն առնելու: Կռիւը տեղի ունեցաւ Երասխի եզերքը: Պարթեւներու թագաւորը, Արշական, ինկաւ այս կռուին մէջ: Ամբողջ Ասիոյ գերիշխանութիւնը մնաց Տիգրան Բ. ի:

Այս ատեն Ասորոց երկրին մէջ երկու եղբայրներ՝ Եւսերոս եւ Փիլիպպոս կռուի մէջ էին, իրարու ձեռքէ խլելու համար երկրին իշխանութիւնը: Ժողովուրդն արդէն ձանձրացած՝ այդ եղբայրասպան ներքին կռիւներէն, Տիգրան Բ. ի դիմեց, որ միջամտէ ճիշդ այնպէս, ինչպէս հայերը դիմեցին Պարթեւներու թագաւոր Արշակ Զ. ի, ձանձրացած ոյալով այն ատենուան հայ իշխանին ապիկարութենէն: Տիգրան Բ. գնաց Ասորոց երկիրը եւ առանց կռուի իր իշխանութեան տակ առաւ դայն: Պէտք է ըսեմ որ Ասորոց երկիրը Սելեւկեան իշխանութեան տակ կը գտնուէր այս ատեն, եւ հետեւաբար հարուածը Սելեւկեաններու դէմ ուղղուած էր: Տիգրան Բ. 22 տարի շարունակ կառավարեո Սելեւկեան երկիրները:

Տիգրան Բ. դադար չառաւ, սակայն: Սելեւկեան թագաւորութեան եւ Փիլնիկէին իշխելէ վերջ, շարունակեո իր առչաւանքը եւ հասաւ հրէաներուն երկիրը, Պաղեստին, ոտ հռոմէաոիններուն ձեռքը կը գտնուէր: Տիգրան Բ. ի անմիջական յաջողութիւնները

սարսափեցուցին շրջակայ իշխաններն ու իշխանուհիները: Երուսաղէմի Աղեքսանդրա թագուհին շատ ընծաներով գնաց Տիգրան Բ. ի ոտքը եւ գրաւեց անոր սիրտը: Յետոյ, հայ մեծ թագաւորը դարձաւ Հայաստան շատ մը հրէա գերիներով, եւ զանոնք հաստատեց Հայաստանի Արմաւիր եւ Վարդգէս աւաններուն մէջ:

Այլեւս Տիգրան Բ. իր փառքին գազաթնակէտին վրայ կը գտնուէր: Ասիոյ մեծ մասը զայն կը նկատէր քաղաւորներու քաղաւոր. Մարերը, Արաբացիները, Ադաբիւնացիները, Ատրպատանցիները, Վրացիները, Աղուանները, Բարելացիները եւ ուրիշ մեծ ու պզտիկ ժողովուրդներ հպատակ էին Հայաստանի եւ հարկ կը վճարէին մեր թագաւորութեան:

Բայց Տիգրան Բ. շատ գոռոզ դարձեր էր: Փառքը խելայեղ դարձուցեր էր զայն: Թագազուրկ իշխաններ անոր ծառայութիւն կ'ընէին, չորս թագաւոր թիկնապահի պաշտօն կը վարէին:

Այսքան մեծամտութիւն լաւ նշան չէր ունէ անձի համար: Թագաւոր մը յաջողութեան պահերուն՝ վեհանձն պէտք է ըլլայ: Այդ՝ նշան է բարոյական մեծութեան, առանց որուն, զինուորական մեծութիւնը չուտ կը խորտակուի: Եւ դժբախտաբար եկաւ այդ ժամանակն ալ, երբ Տիգրան Բ. իր փառքին լիութեան մէջ, պարտաւորուեցաւ կռիւ մղել Հռոմէական կայսրութեան դէմ:

ՊՈՆՏՍԱԿԱՆ-ՀԱՅ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Տիգրան Բ. շատ երկարատեւ պատերազմի մը բռնուեցաւ Հռոմէացիներուն հետ, Պոնտոսի թագաւոր Միհրդատի պատճառաւ: Ի՞նչ էին այն պատճառները. — Միհրդատի աշխարհակալական ծրագիրները եւ ուրիշներուն գործերուն խառնուելու անոր մարմաջը:

Այսպէս, Միհրդատ պատճառ դարձաւ արիւնասեղ կռիւներու եւ վերջի վերջոյ մեր մեծ թագաւորին անկումին:

Տիգրան Բ. ի հօրը՝ Արտաշէսի օրերուն արդէն Միհրդատ յաջողութիւն ձեռք բերելով Սեւ Մովու եզերքը ինկած երկիրներումէջ, կը ձգտէր իր թաթը երկարել Փոքր Ասիոյ միւս թագաւորներուն, որոնք հռոմէական կայսրութեան կողմնակիցներն էին: Տիգրան Բ. ոյժ տուաւ Միհրդատին, որ կը ձգտէր Արտաշէս Ա. ի մահուամբ կորսնցուցած իր դիրքը վերստանալ հռոմէական կայսրութեան շուքին տակ ապրող թագաւորութիւններուն մէջ, որոնք էին Պափլագոնիա, Բիւթանիա եւ Կասպագոյվկիա: Միհրդատի քայլերը յարձակողական բնոյթ կը կրէին հռոմէացիներուն դէմ: Այսպէս,

Քրիստոսէ առաջ 88 թուին սկսաւ պատերազմը մեծ պետութեան մը դէմ, որ հսկայական լեգէոններ զրկեց Միհրդատի եւ Տիգրան Բ. ի դէմ:

Պատերազմին առաջին շրջանին՝ Միհրդատ յաղթող հանդիսացաւ: Հռոմէացի զօրավարներն ու անոնց կուսակիցները պարտուեցան ու նահանջեցին: Պոնտոսի մուտքը պաշտպանող հռոմէական նաւատորմիդը խորտակուեցաւ բոյորովին: Միհրդատի զինուորները շարունակելով իրենց յաղթական գնացքը՝ անցան Յունաստան, որուն բնակիչները ապստամբեցան հռոմէական իշխանութեան դէմ:

Հռոմէացիները անապարեցին հինգ լեգէոն զրկել Միհրդատի դէմ, Սիլլա զօրավարին ղեկավարութեան տակ: Սիլլա հասաւ Յունաստան եւ բախտաւոր կռիւներ մղեց: Միհրդատ տեսնելով որ պատերազմական բախտը հակառակ կ'ընթանար իրեն, Յունաստանէն դուրս քաշեց իր զինուորները եւ դաշինք կնքեց Սիլլա զօրավարին հետ: Այս դաշինքին հիման վրայ, Միհրդատ հռոմէացիներուն կը յանձնէր ութսուն նաւ եւ կը խոստանար վճարել բոլոր պատերազմական ծախսերը: Այս դաշինքը կնքուեցաւ Քրիստոսէ 86 տարի առաջ:

Բայց, փառատենչ Միհրդատը հանգիստ չմնաց այս ամօթարեր պարտութենէն վերջն ալ: Մօտեցաւ կիսավայրենի ցեղերու, բարեկամացաւ անոնց եւ դաշինք

կազմեց անոնց հետ: Յետոյ, ջանաց յորդորել Տիգրան Բ. ը, որ Կապադովկիոյ վրայ յարձակի: Տիգրան, նոյնքան կռուասէր եւ աշխարհակալութեան սիրահար՝ համակերպեցաւ Միհրդատի թելադրութիւններուն եւ յարձակելով Կապադովկիոյ վրան, հազարաւոր գերիներով Հայաստան դարձաւ:

Այս եղաւ սկիզբը երկրորդ պատերազմի մը՝ հայերու եւ հռոմէացիներու միջեւ: Եթէ առաջին պատերազմները հայկական չէին, բայց, մեծ չափերով կը մղուէին հայկական պետութեան աջակցութեամբ: Երկրորդ պատերազմը սկսաւ Քրիստոսէ առաջ 75 թուականին, Միհրդատի եւ Սիլլա զօրավարի հաշտութեան թուականէն ինն տարի վերջ:

Հռոմէացիները երկու զօրավար զրկեցին Տիգրան Բ. ի եւ Միհրդատի դէմ կռուելու համար: Այդ զօրավարներէն մին էր Լուկուլլոս, որուն գործն էր Կիլիկիան պաշտպանել:

Միհրդատ յաջողեցաւ Բիւթանիոյ վըրայ. Լուկուլլոսի ընկերացող միւս զօրավարը, Կոտտա պարտուեցաւ եւ փախաւ Քադկեդոն: Միհրդատ հալածեց զայն, կըրակի տուաւ 60 հռոմէական նաւ եւ ջարդեց շատ մը զինուորներ: Յետոյ, դարձաւ Բիւթանիա, ուրիշ քաղաքներ գրաւելու համար:

Այս ատեն, Լուկուլլոս, որ Կիլիկիոյ մէջ փակուած էր, հնարքով մը դուրս եկաւ

եւ 32,000 զինուորներով օգնութեան փութաց հռոմէացիներուն: Բայց, հաշուելով, որ դժուար էր կռուի բռնուիլ Միհրդատի հետ, բռնեց լեռներու անցքերը, կտրեց անոր բանակին պաշարը. այնպէս, որ Միհրդատ հարկադրուեցաւ նահանջել Բիւթանիայէն եւ հաստատուիլ իր թաղաւորութեան սահմաններուն մէջ, բայց, Լուկուլլոս յանկարծ ճեղքեց Միհրդատի բանակը եւ անկէ առաջ հասաւ Պոնտոս, եւ սկսաւ ալան թալանի տալ երկիրը:

Հռոմէական զինուորները, որոնք չէին սիրէր պարապ նստիլ, ուզեցին ճակատամարտներ մղել: Լուկուլլոս պաշարեց Պոնտոսի Ամիսոս բերդաքաղաքը, իր զինուորներն զբաղած պահելու համար:

Միհրդատ պարապ նստած չէր, այլ նոր պատրաստութեան մէջ: Արդէն 40,000 զօրք հաւաքեւ էր եւ Լուկուլլոսի յարձակումներուն կ'սպասէր, երբ այս վերջինը սկսաւ պատերազմական գործողութիւններու: Լուկուլլոս կորսնցուց երկու ճակատամարտ, բայց, երրորդ կռուին մէջէն յաղթող դուրս եկաւ: Միհրդատ քիչ մնաց որ գերի իյնար. բայց, խորամանկութիւն մը մտածեց, եւ ազատեցաւ:

— Ի՞նչ խորամանկութիւն, պապի՛կ, հարգուց Սուրէն հետաքրքրութենէ մըդուած:

— Այդ խորամանկութիւնն այն էր, վըրայ բերաւ պապիկը, որ իր գանձերը տանող ջորիները քողուց հռոմէացիներուն առ-

ջել, որոնք այլևս ամէն բան մոռցած՝ իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին գանձարուն:

— Բայց, ո՞ւր է մեր քագաւորը, Տիգրան Բ., հարցուց Շուշանիկ:

— Այո՛, մինչեւ հիմա Միհրդատն է որ կոխ կը մղէ հռոմէացիներուն դէմ, անլոցուց Սուրէն անհամբերութեամբ:

Պապիկը ժպտեցաւ եւ շարունակեց.

— Սպասեցէք, գաւակներս, վաղ իրիկուն պիտի պատմեմ ձեզ այս շատ կարեւոր կոխներուն մասին, ուր երեսն պիտի գայնան մեր քագաւորը Տիգրան Բ.:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՄԻՀՐԴԱՏ՝ ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ՄՕՏ
ՏԻԳՐԱՆ Բ. ԿԸ ՄՏՆԷ ԹԱՏԵՐԱԲԵՄ

Միհրդատ հազիւ իր գլուխը ազատած՝ իր շունչն առաւ Տիգրան Բ.ի մօտ: Մեր թագաւորը, սակայն, շատ բարկացաւ Միհրդատին, որ անյաջող դուրս եկեր էր իր սկսած կռիւներուն մէջ: Տիգրան Բ. չուզեց տեսնել Միհրդատի երեսը, եւ հեռաւոր տեղ մը զրկեց զայն, պաշտպանելու համար հռոմէացիներէն: Այս դէպքը պատահեցաւ Քրիստոսէ 70 տարի առաջ. ըսել է առաջին պատերազմէն 18 տարի յետոյ:

Լուկուլլոս լսելով, որ Միհրդատ պաշտպանութիւն գտեր է Տիգրան Բ.ի մօտ, մարդ զրկեց եւ պահանջեց զայն: Տիգրան մերժեց Լուկուլլոսի առաջարկը եւ հակառակ պարագային՝ գէնքի սպաննալիք ըրաւ հռոմէացիներուն:

Լուկուլլոս զօրավարը բարկացաւ եւ յարձակելով Տիգրանակերտ քաղաքին վերայ, պաշարեց զայն: Տիգրան Բ.ի գանձերն ու հարստութիւնը հոն կը գտնուէին:

Հայ թագաւորը շատ միամիտ կերպով կը շարժէր: Նախ՝ լուր չունէր, որ Լուկուլլոս արդէն Հայաստան մտեր եւ քանի մը փոքրիկ յաղթութիւններէ վերջ Տիգրանա-

կերտն ալ պաշարման տակ առեր էր: Յետոյ, այնքան անմիտ եւ բռնապետական էր, որ հրամայեց գլխատել հէք հայ զորավար մը, որ աճապարեր էր հայ թագաւորին յայտնելու թէ հռոմէացիներն արդէն մտեր էին Հայաստան:

Տիգրան Բ. 10,000 ձիաւոր զօրքեր յանձնելով Միհրդատին՝ Պոնտոս՝ իր հայրենիքը զրկեց զայն: Եւ յետոյ, երբ այլեւս հասկցաւ որ հռոմէացիներն իրապէս Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը գտնուէին, ուրիշ հայ զորավարի մը պաշտօն յանձնեց, Լուկուլլոսի ճամբան կտրելու եւ զայն ողջ կամ մեռած՝ իր մօտ բերելու: Բայց, հայ զորավարը յաղթուեցաւ, եւ սպաննուեցաւ այդ կռուին մէջ:

Ահա, ասկէ վերջն է, որ Տիգրան Բ. անձամբ դուրս եկաւ Լուկուլլոսի դէմ, հաւանակ Միհրդատի խորհուրդներուն, որոնց համաձայն՝ ռազմագիտական պէտք մըն էր նախ՝ հռոմէական բանակին պաշարի ճամբան կտրել եւ յետոյ Լուկուլլոսի դէմ ձախատիլ: Տիգրան Բ. մտիկ չըրաւ: Վեց հազարնոց ձիաւորներու գունդ մը, սակայն, ճեղքեց հռոմէացիներու բանակը եւ Տիգրանակերտ մտնելով՝ ազատեց թագաւորական գանձին մէկ մասը:

Քիչ յետոյ, վրայ հասաւ Տիգրան Բ. անցած՝ գլուխը վիթխարի բանակի մը, 260,000 զօրքերով: Այն ատեն այդպիսի բանակ մը հսկայական կը նկատուէր, իսկ հի-

մա, միլիոնաւոր զինուորներ պէտք են բանակ մը վիթխարի կոչելու համար:

Մեր թագաւորը տեսաւ որ հռոմէական բանակը քիչուոր է, եւ հեղնութեամբ հարցուց. — Ի՞նչ են ասոնք, եթէ պատգամաւորներ են՝ շատուոր են. իսկ եթէ կռուողներ՝ քիչուոր: Տիգրան Բ. աւելորդ ինքնավստահութեան եւ ամբարտաւանութեան զոհ եղաւ. չուզեց լաւ մը կարգի դնել իր հսկայ բանակը, եւ անհոգութեամբ անցուց իր սուղ ժամանակը: Լուկուլլոս, որ շատ վարպետ մարդ էր, եւ յաւ ուսումնասիրած՝ արեւելեան ժողովուրդներու հոգեբանութիւնը, այս անգամ ալ պատահութեանն օգտուեցաւ եւ յանկարծական յարձակում մը գործելով ցրուեց Տիգրան Բ. ի մեծ բանակը: Այս կռիւը տեղի ունեցաւ Քրիստոսէ 69 տարի առաջ:

Լուկուլլոս քաջալերուած այս գիւրին յաղթանակէն, նորէն պաշարեց Տիգրանակերտը: Քաղաքին մէջ գտնուած յոյներու մատնութեամբ՝ դիմադրութիւն չկատարուեցաւ: Լուկուլլոս անկէ վերցուց մեծ քանակութեամբ դրամ եւ աւար, եւ մխրձուեցաւ Հայաստանի խորերը:

Ի՞նչպէս կը տեսնէք, գաւա'կներս, Տիգրան շատ հպարտացած թագաւոր մըն էր: Իր թագաւորութեան առաջին շրջանի յաջողութիւնները շատ մեծամիտ դարձուցեր էին զինք: Բայց, երբ առաջին ձախողութիւնը վրայ հասաւ, խելքը տուն կանչեց եւ աւելի խոհականութեամբ եւ լուրջ

պատրաստութեամբ կանգնեցաւ Լուկուլլոսի դէմ, որ կը յառաջանար Արտաշատ քաղաքին վրայ:

Այս մասին վաղն իրիկուն:

ԳԼՈՒՆ ԻԶ.

Քրիստոսէ 68 տարի առաջ, Լուկուլլոս եւ Տիգրան Բ. մղեցին մեծ ճակատամարտ մը: Հայոց թագաւորը աւելի խնամքով կազմեր ու մարզեր էր իր բանակը: Արտաշատ քաղաքի պաշտպանութեան համար, մեր բանակը հաստատուեցաւ Արածանի գետին ափերուն վրայ:

Հռոմէացիներն ալ լաւ պատրաստուած էին, մանաւանդ շատ յուսադրուած՝ նախորդ յաղթանակներէն: Երկու կողմերն ալ կռուեցան յամառութեամբ եւ կատաղութեամբ: Երկու կողմէն ալ շատ մարդ կորսուեցաւ:

Այս ճակատամարտին մէջ, սակայն, Լուկուլլոսի բախտին անիւը դարձաւ: Իր զօրքերը յոգներ, թուլացեր եւ սակաւցեր էին: Հայաստանի ձիւնապատ լեռներն ու խիտ անտառները քայքայեր էին անոնց դիմադրական կորովը: Այս պատճառաւ, Լուկուլլոս խոհեմութիւն սեպեց ետ քաշուի, բայց, չձգել Տիգրան Բ.ի օձիքը: Ուստի թողուց Տիգրանը եւ գնաց պաշարեց Միջագետքի մեծ Մծբին քաղաքը, որուն պէտք էր Տիգրանի եզբայրը՝ Գոռ: Լուկուլլոս պարտաւորուած էր միշտ գործու վրայ պահել ինքզինք, որովհետեւ Հռոմէն գինք կը դիտէին, եւ իր ամէն մէկ քայլին կը հետե-

ւէին: Մանաւանդ, որ հռոմէացի զինուորները անգործ մնալ բնաւ չէին ուզեր: Անոնք կ'աճապարէին լրացնել իրենց գործը եւ տուն վերադառնալ, եթէ բախտաւորութեամբ մը չմեռնէին կռուի դաշտին վրայ:

Լուկուլլոս ամբողջ ամառը բան մը չը կը աւ ընել, մինչեւ որ ձմեռը վրայ հասաւ: Մութ եւ անձրեւոտ զիշեր մը, մինչ պարիսպին պահակները անհոգ կը մնային, հռոմէացիները սանդուղներով բարձրացան եւ գրաւեցին պարիսպներուն առաջին շարքը: Գոռ տեսնելով որ այլեւս անկարելի էր գիմազրել անձնատուր եղաւ Լուկուլլոսի:

Այս պահուն Տիգրան Բ. յարձակեցաւ եւ գրաւեց այն հայկական հողերը, զոր Լուկուլլոս գրաւեր էր ատկէ առաջ: Յետոյ, յարձակեցաւ եւ գրաւեց Կապադովկիա: Միւս կողմէն Միհրդատը զրկեց Լուկուլլոսի զօրավարներուն դէմ, որոնք Պոնտոսի մէջ կը գտնուէին: Միհրդատ օգնութիւն ստանալով դրացի իշխաններէն՝ Չախշախեց Լուկուլլոսի Փապիրոս զօրավարին բանակը: Հռովմէացիներու բախտը սկսաւ ձախողիլ: Լուկուլլոսի միւս զօրավարներն այ պարտուեցան Միհրդատի բանակներէն: Այս կռիւներուն մէջ, հռոմէացիները կորսնցուցին 7000 հոգի: Լուկուլլոսի բոլոր զինուորները պիտի կոտորուէին, եթէ Միհրդատ չվերաւորուէր, եւ իր զօրավարները չդադրեցնէին կոտորածը:

Ի՞նչ կ'ընէր Լուկուլլոս այս ձախորդ օ-

րերուն. գրեթէ ոչինչ: Իր զօրքերը կը մերժէին կռուիլ Տիգրան Բ.ի եւ Միհրդատի դէմ, որովհետեւ յոգներ էին եւ սարսափի մատնուած: Տիգրան Բ. այլեւս տիրեց Կիլիկիոյ, իսկ Միհրդատն ալ տէր դարձաւ իր երկիրներուն:

Լուկուլլոսի աստղը խաւարեցաւ: Անոր բանակը յոգնած եւ շուարած՝ կը մնար անգործ: Պարտութեան լուրը հասաւ մինչեւ Հռոմ: Հռոմէացիները տխրեցան, յետոյ զայրացան իրենց զօրավարներուն եւ Լուկուլլոսի դէմ: Ծերակոյտին մէջ յուզում տեղի ունեցաւ: Կիլիերոն խօսեցաւ հրաշունչ ճառեր եւ պահանջեց, որ Լուկուլլոս ետ կանչուէր:

— Կիլիերոն անունը լսած էք, գաւակներս, հարցուց պապիկ, ընդհատելով պատմութիւնը:

— Այո՛: պատասխանեց Շուշանիկ: Սուրէն աւելցուց. — Հռովմէական պատմութեան մէջ մեր ուսուցիչը խօսեցաւ անոր մասին եւ ըսաւ որ շատ մեծ բեմախօս մը եղած է ան:

ԵՐԻՏՍԱՍԱՐԴ ՊՈՄՊԷՈՍ ԵՒ ՏԻԳՐՍՆ Բ.

Կիլիկերոնի հրաշունչ ճառերուն ազդեցութեան տակ Հոռոմի Մերակոյտը ետ կանչեց Լուկուլլոսը եւ անոր տեղ ընդհանուր հրամանատար նշանակեց Պոմպէոս: Մերակոյտն ըսաւ Պոմպէոսին. — «Պէտք է նուաճել Տիգրան Բ. եւ Միհրդատ, որոնք Լուկուլլոսի յաղթելով՝ աւելի զօրացուցեր են իրենց դիրքը Արեւելքի մէջ»:

Պոմպէոս, երիտասարդ եւ վառվռուն՝ յարձակեցաւ նախ՝ Միհրդատի վրայ եւ ջարդեց անոր զինուորները Եփրատ գետի մօտ: Միհրդատ շնչասպառ փախաւ Հայաստան, բայց, Տիգրան Բ. երես դարձուց անկէ պարտուած ըլլալուն համար: Բայց, Միհրդատ, ճարահատ դիմեց Մկիւթացիներուն, որոնք կը բնակէին Կովկասի հիւսիսային մասերուն մէջ: Նոր բանակ մը կազմելով՝ մտադրեց շատ յանդուգն քայլ մը առնել Հոռոմէացիներուն վրայ յարձակելով Ալպեան լեռներէն: Միհրդատ ճարպիկ զօրավար՝ կը մտածէր որ ազգի մը յաղթելու համար պէտք է կռիւ մղել անոր, հոգերուն վրայ: Սակայն, երբ իր ծրագիրը պարզեց, զօրավարներն ու զինուորները սարսափե-

ցան եւ շատ դժուար նկատեցին այդ ձեռնարկը:

Միւս կողմէն իր հարազատ որդին՝ Փառնակ գլուխ բարձրացուց իր դէմ: Միհրդատ պաշարուեցաւ բերդի մը մէջ, եւ յուսահատութեան վայրկեանին՝ թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար անձնասպան եղաւ Բրիստոսէ վաթսուն չորս տարի առաջ:

Պոմպէոս ազատելով իր մէկ թշնամիէն, որ սարսափ ձգեր էր հոռոմէացիներուն վրայ, իր զէնքը դարձուց Տիգրան Բ. ի վրայ: Հոռոմի մէջ մեծ ուրախութիւն պատճառեց Միհրդատի մահը, որովհետեւ, աշխարհակալ Հոռոմը մեծ թշնամիէ մը ազատուած էր այլեւս: Այժմ, կը մնար Հայոց թագաւորը՝ Տիգրան Բ.:

Պոմպէոս յարձակեցաւ անմիջապէս Տիգրան Բ. ի վրայ: Այս ատեն, երբ Պոմպէոս Հայաստանի հողին վրայ ոտք կը դնէր, Տիգրան Բ. ի որդին, փոքր Տիգրան միացաւ հոռոմէացի զօրավարին եւ խոստացաւ անոր՝ գործել իր հօր դէմ:

Տիգրան Բ. նեղը մնալով որոշեց հաշտութիւն կնքել Պոմպէոսի հետ: Այդ բանին համար հայ գոռոզ եւ հպարտ թագաւորու գնաց Պոմպէոսի մօտ, որ յարզանքով ընդունեց զայն եւ խաղաղութեան դաշինք կնքեց անոր հետ: Այսպիսով Տիգրան Բ. կորսնցուց Գաղատիա, Կապադովկիա եւ Կիլիկիա, այսինքն, այն հողամասերը, որոնց մէջ կը տարածուին հիմակուան թուրք վիլայէթներէն Էնկիւրի, Գոնիա, Ատանա

եւ Հալէպի մէկ մասը: Պոմպէոսի յանձնը-
ւեցան նաեւ Ասորիներու երկիրը եւ Փիւնի-
կէ, որոնք կը գտնուէին Տիգրան Բ. ի իշխա-
նութեան տակ:

Միւս կողմէն Տիգրան Բ. ի որդին որ աչք
ունէր հօր գահին, դժգոհ մնաց իրեն յանձ-
նըած հողերէն: Պոմպէոս նկատեց որ այդ
դժգոհանքը կրնար դաւաճանութեան մղել
զայն, ուստի շղթայի զարկաւ զայն եւ իր
քով պահեց:

— Իր հօր դէմ դաւաճանող որդին, ա-
ւելցուց պապիկ, պէտք էր որ այդ վիճակին
հասնէր, տեսնելով Սուրէնի եւ Շուշանիկի
տխրութիւնը: Շատ անգամ, փառամոլու-
թիւնը պատճառ կ'ըլլայ, որ մարդիկ ամէն
ինչ կորսնցնեն: Տիգրան Բ. ի որդին ան-
համբեր գտնուեցաւ, իր հօր մահէն առաջ
քազաւորել ուզեց, բայց, ի՞նչ եղաւ ար-
դիւնքը.— բանտարկութիւն...:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

ՁԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ՅԵՏՈՅ

Պոմպէոս եւ Տիգրան Բ. ո՛չ թէ խաղա-
ղութիւն, այլ զինադադար կնքեր էին:

Երբ Պոմպէոս հեռացաւ Ասիայէն, Տիգ-
րան Բ. անմիջապէս իր աչքերը դարձուց Ա-
սորիներու երկիրն վրայ: Պոմպէոսի փո-
խանորդը ծածուկ հաշտութիւն կնքեց:

Այս առեւնները հռոմէական կայսրու-
թիւնը կը կառավարուէր եռապետու-
թեամբ: Եռապետներն իրենց մէջ բաժնեցին
տէրութեան նահանգները: Կրասոս ընտրեց
Ասորիներու երկիրը: Տիգրան բարեկամա-
ցաւ Պարթեւներու Որոգէս Գ. թագաւորին
եւ վերջ ի վերջոյ պարտութեան ենթարկեց
Կրասոսը: Այս կռիւներուն մէջ հռոմէացի-
ները կորսնցուցին 20,000 հոգի. 10,000 հո-
գի ալ գերի ինկան: Տիգրանի պալատը լեց-
ուեցաւ հարուստ աւարով: Այս յաղթու-
թեան զուգարկպեցաւ Տիգրան Բ. ի աղջկան
հարսանիքը, որ կը կատարուէր իր պալա-
տին մէջ, Քրիստոսէ 53 տարի առաջ: Տիգ-
րան Բ. իր աղջիկը կնութեան տուած էր
պարթեւաց արքայորդի Բակուրի, բարեկա-
մութիւնը հաստատուն պահելու համար:
Այս հարսանեկան խրախճանքին ժամանակ
էր, որ Տիգրան Բ. ստացաւ նաեւ Կրասոսի

գլուխն ու ձեռքը: Այս յաղթութիւններուն գլխաւոր դերակատարն եղաւ Պարթեւաց թագազիր Սուրէն ասպետը, որ շատ խորամանկ էր, եւ որ կռիւ մղելէ աւելի դաւադրութեամբ ձեռք կը ձգէր իր թշնամիները, թէեւ կռիւներուն մէջ շատ յաջող գործեր կատարելու ընդունակ զօրավար էր:

Կրասոսի տեղ, հռոմէացիները նշանակեցին Կասիոսը սանձելու համար մեր ասարկու թագաւորը: Կասիոսի նպատակն էր ձեռք անցնել Ասորիներու երկիրը: Տիգրան արդէն շատ ծերացեր էր այս ատեն եւ չէր կրնար անցնիլ իր զօրքերուն գլուխը: Օգնութիւն խնդրեց իր խնամի Որոզէսէն, որ իր տղուն Բակուրի ղեկավարութեան տակ զօրաւոր բանակ մը ղրկեց Տիգրան Բ. ի օգնութեան: Մեր թագաւորը քաջալերուած այս օգնութենէն զօրաւոր բանակ մըն ալ ինք կազմեց եւ Ռշտունեաց նախարարի ղեկավարութեամբ Ասորիներու երկիրը եւ Պաղեստին ղրկեց: Հայկական բանակը յառաջացաւ յաջողութեամբ եւ պաշարեց Կասիոսը: Քիչ էր մնացեր որ ան գերի իյնար հայ բանակին ձեռքը, երբ Կիլերոն օգնութեան հասաւ հռոմէացիներուն: Այս ատեն Կիլերոն հիւպատոս նշանակուած էր Կիլիկիոյ:

Սկսան երկարատեւ կռիւները, մերթ հռոմէացիները եւ մերթ հայերը կը յաղթէին: Վերջապէս, հայկական բանակը ջախջախեց հռոմէացի զօրքերը եւ անոնց մէկ մասը ծովը թափեց: Այս յաղթութիւնը տեղի ունեցաւ Քրիստոսէ 40 տարի առաջ:

Ասորիներն ու Փիւնիկէն դարձեալ ինկան Տիգրան Բ. ի իշխանութեան տակ: Հայկական բանակը յառաջացաւ դէպի Պաղեստին: Անտիգոնոս, որ այդ ատենուան քահանայապետին եղբօրորդին էր, դիմաւորեց Հայոց բանակը եւ դրամական նուէրներ տալով՝ խօսք առաւ որ ինք թագաւոր ըլլայ հրէաներուն վրայ: Անտիգոնոս Երուսաղէմի մէջ թագաւոր հռչակուեցաւ հայ զինուորներու ներկայութեան:

Յետոյ, Հայոց սպարապետը, Բարզաբան Ռշտունին իր զօրքին հրամանատարութիւնը յանձնեց Տիգրանի փեսայ՝ Բակուրին եւ վերադարձաւ իր հետ աննելով Հիւրկանոս քահանայապետը (Անտիգոնոսի հօրեղբայրը) եւ շատ մը հրէաներ: Ասոնք հաստատուեցան Վան քաղաքին մէջ, Քրիստոսէ 39 տարի առաջ:

Հռոմէացիները չյուսահատեցան, սակայն: Հիւրկանոս քահանայապետի յաջորդը, Հերովդէս, հայերու ձեռքէն փախաւ Հռոմ եւ զրգուեց հռոմէացիները հայերուն դէմ: Հռոմէացիները նոր բանակ ղրկեցին Վինդիզիոսի ղեկավարութեամբ: Ինչպէս գիտէք, այդ ատեն հայկ. բանակի սպարապետն էր Բակուր, որ երկու կռիւ մղեց, բայց, յաղթուեցաւ եւ սպանուեցաւ: Հայերը դարձեալ դուրս քշուեցան Ասորիներու երկրէն, որուն շուրջ այնքան շատ արիւնահեղ կռիւներ տեղի ունեցեր էին:

Հայերը շարունակեցին կռիւները Պար-

թեւներու աջակցութեամբ, եւ յաջող ճակատամարտներ ալ ունեցան: Վերջապէս Հոռոմի Եռապետութիւնը Արեւելք ղրկեց Անտոնիոս, եռապետներէն մէկը, նուաճելու համար Տիգրան Բ.ի ոյժը:

Այս ատեն, սակայն, Տիգրան Բ. մեռալսոր ծերութեան մէջ, մղելէ յետոյ աշխարհի պատմութեան մեծագոյն կռիւնները եւ զբաղեցնելէ յետոյ երկար տարիներ այն ատենուան հզօրագոյն կայսրութիւնը — Հըռոմը:

Տիգրան Բ. մեռալ Քրիստոսէ 36 տարի առաջ, թագաւորելով 53 տարի: Բախտը միշտ չժպտեցաւ անոր, բայց, ան մնաց շարունակ Հոռոմէական նուաճողական քաղաքականութեան հակառակ պատնէշին վրայ, անվախ կերպով շարժելով իր սուրը Եւրոպայէն Ասիա ղրկուած բանակներուն դէմ, իր շուրջը հաւաքելով Ասիոյ դրացի պետութիւնները, որոնց քաղաքական եւ զինուորական շարժումներուն ոգին էր ինք: Տիգրան Բ. մեծ եղաք իբրեւ աշխարհակալ, եւ Հայաստանի անունը հնչեցուց ծովէ ծով եւ սահմանէ սահման:

ԳԼՈՒՆ ԻԹ.

ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ՅԱԶՈՐԴԸ ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ Ա.

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ Ա. ԱՆՏՈՆԻՈՍ ԵՒ

ԿԴԷՈՊՍՏՐՍ.

Տիգրան Բ.ի յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Ա., որ զբօսասէր մէկն էր եւ իր հզօր հակապատկերը: Արդէն երկիրը քայքայուեր էր, եւ ժողովուրդը յոգնած, երբ Տիգրան Բ. մեռաւ եւ անոր յաջորդեց Արտաւազդ Ա.: Երկիրը խաղաղ կեանք կ'ուզէր, բայց, խաղաղասիրութիւնը ստրկութիւն կը բերէ, երբ թշնամիներ կան սահմաններուն վրայ: Արտաւազդ Ա. ո՛չ թէ խաղաղասիրական քաղաքականութեան մը սիրոյն, այլ իր բնաւորութեան եւ նկարագրին երեսէն ենթարկուեցաւ Անտոնիոսի:

Այս ատենները հայ ժողովուրդը կը գտնուէր երկու ուժեղ պետութիւններու միջեւ, Հոռոմի եւ Պարթեւներու, որոնք իրարու թշնամի էին, ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխներուն մէջ: Հոռոմի նպատակն էր նուաճել ամէն գիմաղբրական ոյժ Ասիոյ մէջ: Ան վտանգ տեսաւ Միհրդատի իշխանութեան մէջ, եւ յարձակեցաւ: Յետոյ վըտանգ նշմարեց Տիգրան Բ.ի մէջ, Միհրդատի անհետանալէն վերջ, եւ բռնուեցաւ հայերուն հետ: Ամենէն վերջը, Տիգրան Բ.ի

մահէն յետոյ, իբրեւ դիմադրական ոյժ կը մնային Պարթեւները, որոնք հայ-հռոմէական կռիւներու վերջին փուլին մէջ միայն զօրաւոր եւ նկատելի կերպով երեւան եկեր էին:

Արտաւազդ Ա. կառավարելէ եւ պատերազմելէ աւելի կը սիրէր զբօսանք, կերուխում ու որսորդութիւն: Երբ հռոմէացի Անտոնիոսը երեւցաւ դարձեալ, անմիջապէս հաշտութիւն կնքեց անոր հետ, հրաժարելով հայկ. պետութեան շատ մը իրաւունքներէն, որոնք ձեռք բերուած էին շարք մը ճակատամարտներու շնորհիւ, Տիգրան Բ. ի իշխանութեան օրով: Արտաւազդի եւ Անտոնիոսի հաշտութիւնը ձեւով մը դէմ էր նաեւ Պարթեւներու, որովհետեւ մեր գրօսասէր թագաւորը կը խոստանար Անտոնիոսի՝ օգնել Պարթեւներու դէմ կատարելիք իր արշաւանքներուն: Սակայն, միւս կողմէն Արտաւազդ Ա. ծածուկ կերպով իր խօսքը մէկըրաւ Պարթեւներու Հրահատ Դ. թագաւորին հետ: Արշաւանքի ժամանակ, հայ թագաւորը իբրեւ առաջնորդ հռոմէական բանակներուն՝ զանոնք պտտցուց անձանօթ ճամբաներու վրայ եւ յետոյ, պատրուակով մը ինք ետ քաշուեցաւ, զանոնք թողելով մինակ անձանօթ վայրերու մէջ: Անտոնիոս շարունակեց իր արշաւանքը, բայց, տեսնելով որ ճար չկար եւ պիտի յաղթուէր, հաշտութիւն առաջարկեց պարթեւներուն՝ դրնելով որոշ պայմաններ: Պարթեւները չուզեցին ընդունիլ բոլոր պայմանները: Այս

բանակցութիւններուն ժամանակ, հռոմէացիները յուսահատեցան եւ սկսան ետ քաշուիլ: Այս պահուն՝ Պարթեւները ինկան ետ քաշուող հռոմէացիներուն վրայ, եւ ջարդեցին: Երբ Երասխ գետն անցնելէ վերջ, հռոմէացիներն իրենց թիւը ճշդել ուզեցին, տեսան որ 24,000 մարդ կորսնցուցեր էին:

Անտոնիոս յուսահատ եւ զլխիկոր՝ առանց Հայաստան մտնելու, անցաւ Միջագետք իր զօրքերուն հետ, անկէ ալ Եգիպտոս: Միտքը դրաւ անպատճառ վրէժ լուծել մեր թագաւորէն այդ ճախող արշաւանքին համար: Այս տեղի ունեցաւ Քրիստոսէ 34 տարի առաջ:

Միջագետքն արդէն հռոմէացիներուն ձեռքն անցեր էր: Արտաւազդ անտարբեր կ'սպասէր, երբ իր զօրավարներն ստիպեցին իրեն, զօրաւոր բանակ մը պատրաստել Հայաստանի շրջակայ ցեղերէն եւ ժողովուրդներէն: Արտաւազդ Ա. կատարեց իր զօրավարներուն առաջարկը, եւ Միջագետքի վերայ յարձակելով, դուրս քշեց հռոմէացիները: Անտոնիոս զայրացաւ Արտաւազդ Ա.-ի դէմ եւ մեծ զօրութեամբ վրայ հասաւ, պատժելու համար հայերու թագաւորը:

Հայերը յաղթուեցան եւ ետ քաշուեցած Միջագետքէն: Անտոնիոսի նպատակն էր Արտաւազդը բռնել եւ այդ բանին համար ամէն հնարք գործ դրաւ, խնամութիւն առաջարկեց, բայց, մեր զրօսասէր թագաւորը ականջ չկախեց անոր խօսքերուն: Վերջապէս, Անտոնիոս տեսնելով որ իր միջոց-

ներն ապարդիւն անցեր են, իր բանակով մտաւ Հայաստան, եւ սպառնալիքով ու երբեմն ալ անուշութեամբ յաջողեցաւ հայերու թագաւորը իր բանակատեղին տանիլ: Անտոնիոս ուրիշ նպատակ մըն ալ ունէր. կ'ուզէր ձեռք ձգել հայ բերդերու մէջ պահուած դանձերը: Այդ պատճառաւ, Արտաւազըն իր հետ առած՝ պտտեցաւ բոլոր բերդերը, յայտնելով որ կ'ուզէր հոն պահուած հարստութիւնը գործածել Հայաստանի պէտքերուն. բայց, բերդապահները չհամողութեամբ եւ չխաբուեցան: Անտոնիոս վերջապէս բարկացաւ եւ Արտաւազըն շղթայակապ՝ տաքաւ Եգիպտոս իբրեւ ընծայ Կղէոսարա թագուհիին, որ առկէ առաջ ոխ ունեցեր էր հայերուն դէմ: Այս դէպքը տեղի ունեցաւ Քրիստոսէ 33 տարի առաջ:

Շուշանիկ յանկարծ կտրեց պապիկին խօսքը.

— Ես գիտեմ այդ, Կղէոսարա քագուհիին պատմութիւնը:

— Այո՛, ես ալ գիտեմ, վրայ բերաւ Սուրէն ոգեւորութեամբ: Երկու պատիկները իբարու երես նայեցան զարմացմամբ:

— Այո՛, գաւակներս, դուք գիտէք Կղէոսարայի եւ Անտոնիոսի պատմութիւնը, բայց, մինչեւ հիմա չէիք գիտեր, որ անոնք երկուքն ալ գործ ունեցեր են մեզի, եւ մեր քագաւորին հետ:

Մի՛ մոռնաք այս կէտը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ
ՕՏԱՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆ

Անտոնիոս հայերուն վրայ տարած յայթուէթեան համար ոսկի եւ արծաթ դրամներ կտրեց, որոնց մէկ կողմին վրայ իր գլուխը եւ առջեւն ալ հայկական թագը դրած էր: Դրամին վրայ դրած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. Անտոնիոս. Հայաստան պարտւած: Դրամներուն միւս կողմին վրայ՝ Կղէոսարայի պատկերը հետեւեալ խօսքով. — Թագաւորներու քագուհի Կղէոսարային:

Մինչ Անտոնիոս իր վառքը կը հռչակէր եւ Կղէոսարայի հանդէպ իր սէրը կը յայտնէր պատմական արձանագրութիւններով, անգին մեր սփօրթ թագաւորը բանտին կապանքներուն տակ կը հեծեծէր: Վերջապէս, Եգիպտոսի թագուհին, որ իր գեղեցկութեամբ իշխաններն ու զօրավարները կը դերէր եւ անոնց հետ հեշտալի կեանք մը կ'ապրէր, գլխատեց Արտաւազըն եւ անոր գլուխը զրկեց Մարաց Արտաւազը թագաւորին, որ մեր Արտաւազըն թունալից թշնամին էր: Այս տեղի ունեցաւ Քրիստոսէ 31 տարի առաջ:

Շուշանիկ եւ Սուրէն սկսան մտածել:

Պապիկ նշմարեց անոնց տխուր դիմագիծը եւ պահ մը լուռ մնաց: Յետոյ, խօսքն ուղղելով Սուրէնին հարցուց. — Զաւա'կս, դուն գիտէիր, որ մեր նախահայրերը հին դարերուն՝ չափուեր են աշխարհի մեծ պետութիւններուն հետ:

— Ո՛չ, պա'պիկ, վրայ բերաւ Սուրէն կտրուկ կերպով:

— Անտոնիոսի եւ Կղէոպատրայի պատմութեան մէջ մեր թագաւորին անունը քսած չէ մեզի՝ մեր վարժուհին, աւելցուց Շուշանիկ լրջութեամբ:

Պապիկ ժպտեցաւ Շուշանիկի այս լուրջ նկատողութեան վրայ եւ շարունակեց իր պատմութիւնը:

Երբ Անտոնիոս գերի տարաւ Արտաւազդն ու անոր ընտանիքը, Հայաստանի վրայ թագաւոր նշանակեց Կղէոպատրա թագուհիէն ունեցած իր որդին, Աղեքսանդր, զայն ղնելով Մարաց թագաւորին խնամակալութեան տակ: Աղեքսանդր ամուսնացաւ Մարաց թագաւորին աղջկան հետ, որպէսզի բարեկամութիւնն աւելի զօրաւոր դառնար:

Հայկական բանակը տեսաւ որ օտար իշխան մը Հայաստանի թագաւոր նշանակուեր է, զժգոհեցաւ եւ մերժեց ընդունիլ Անտոնիոսի կարգադրութիւնը: Այս ատենները հռոմէացիներուն ձեռքէն գերութենէ ազատուած էր Արտաւազդ Ա. ի որդին Արտաշէս Բ. եւ կը գտնուէր Հայաստան: Հայկական բանակը զայն թագաւոր նշանակեց Քը-

րիստոսէ 33 տարի առաջ, բայց, Անտոնիոս հալածեց զայն: Հէք հայ թագաւորը ապաստան փնտռեց Պարթեւաց Հրազդան թագաւորին մօտ, եւ յետոյ, անոր հետ զինակցած՝ յարձակեցաւ Մարաց թագաւորին վրայ: Այս կռիւները վերջապէս յաջող վախճան մը ունեցան եւ Արտաշէս Բ. ամրացաւ հայկական գահին վրայ:

Ո՛ւր էր Անտոնիոս այս ժամանակ: Ան կուրի բռնուեր էր իր հակառակորդին՝ Ոկտաւիանոսի հետ, եւ միջոց չունէր օգնութեան հասնելու Մարաց թագաւորին, որ կռիւ կը մղէր Աղեքսանդրին համար: Անտոնիոսի եւ Ոկտաւիանոսի կռիւները վերջացան առաջինին պարտութեամբ եւ անձնատրուութեամբ: Ոկտաւիանոս Արտաւազդի միւս զաւակները Աղեքսանդրի քաղաքէն Հռոմ տարաւ:

Արտաշէս Բ. զաւաճանութեամբ սպաննրեցաւ հռոմէացիներէն՝ Քրիստոսէ 21 տարի առաջ:

Հայերը անգամ մըն ալ մնացին առանց թագաւորի: Հայ նախարարներն անմիջապէս մարդ զրկեցին Հռոմ եւ Ոկտաւիանոսէն խնդրեցին որ Արտաւազդ Ա. ի միւս որդին Տիգրան Հայաստան զրկէ իբրեւ թագաւոր: Ոկտաւիանոս կատարեց հայերուն խնդրանքը եւ Տիգրանը թագաւոր հռչակեց Քրիստոսէ քսան տարի առաջ: Բայց, Տիգրանի իշխանութիւնը կարճ տեւեց, ինչպէս նաեւ իր զաւակին փոքր Տիգրանինը:

Երկրին մէջ այս ատեն կը տիրէր կու-

սակցական բուռն պայքար. իշխաններն իրարու ձեռքէ կը խլէին Հայոց թագը: Հոռմէն Հայաստան վերադարձած Արտաւազդ իշխանը պահ մը դահ կը բարձրանայ, բայց, փոքր Տիգրան Պարթեւներու օգնութեամբ կը յաջողի քշել դայն եւ դարձեալ դահ բարձրանալ:

Այս տակնուվրայութիւնները արդիւնք էին այն իրողութեան, որ Տիգրան Բ. ի մեծ կայսրութեան գլուխը մեծ թագաւոր մը չկար, այլ, անկամ իշխաններ, որոնք չէին կրնար ցոյց տալ Տիգրան Բ. Մեծի վճռականութիւնն ու անվեհերութիւնը: Այսպիսի պայմաններու տակ բնական էր որ կուսակցական պարագլուխներն ու նախարարները իրարու ձեռքէ քաշքշէին Տիգրան Բ. Մեծի հօր գահը, անոնցմէ ոմանք բռնելով հոռմէացիներուն կողմը, ուրիշներ ալ՝ Պարթեւներուն: Կար ուրիշ հատուած մըն ալ, որ ո՛չ մէկին կողմը կը բռնէր, այլ, ընդհանրապէս, հայրենասիրութենէ մղուած՝ կը փորձէր խաղաղեցնել երկիրը:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ՕՐԵՐՈՒՆ.

Մեր դժբախտ երկիրը այսպէս ենթարկուեցաւ ներքին եւ արտաքին երկպառակութիւններու: Թագաւորներն իրարու կը յաջորդէին արագութեամբ: Քրիստոս արդէն աշխարհ եկեր էր այդ ատեն: Ամէն մարդ գիտէ թէ աշխարհն ի՞նչ քաոսային վիճակի մէջ կը գտնուէր այդ շրջանին: Հըռոմէական կայսրութեան զօրութիւնը զգալի էր ամէն կողմ: Մարդկութիւնը կը գլտնուէր պակայն, բարոյական քայքայումի մէջ:

Քրիստոսի ծննդեան երկրորդ տարուան մէջ, Գալիոս անունով հոռմէացի մը, որ Օգոստոսի որդեգիրն էր, Հայաստան եկաւ խաղաղեցնելու համար: Նախարարներու հաճութեամբ Գալիոս դահ բարձրացուց Մարաց թագաւորին որդին Արիոբարզան: Ազգին մէկ մասը, սակայն, չսիրեց այս կարգադրութիւնը եւ պատերազմեցաւ:

Ետո հանցած՝ Արիոբարզան մեռաւ: Օգոստոս Հայոց թագաւոր նշանակեց հայ թագաւորական գերզաստանէն Տիգրան անունով իշխան մը: Ասկէ յետոյ, փոքր Տիգրանի քոյրը Երատոյ, որ իր եղբոր հետ ատեն մը թագաւորեր էր, նորէն դահ բարձրացաւ, բայց, հայերը կին թագաւորի

վարժուած չըլլալով՝ զրկեցին զայն գահէն, եւ մատնուեցան անիշխանութեան: Հայերը ուզեցին զահ բարձրացնել Պարթեւաց Հոնն գահագուրկ թագաւորը, բայց չյաջողեցան: Հայաստան առանց թագաւորի մնաց, մինչեւ որ Գերմանիկոս Հայաստան եկաւ բարեկարգելու եւ ո՛չ թէ իշխելու համար: Հայերը ուզեցին, որ իրենց թագաւոր նշանակուի Պոնտոսի թագաւորին տղան՝ Չենոն, որ հայկական բարքերով եւ սովորութիւններով մեծցած էր: Գերմանիկոս կատարեց հայերուն բաղձանքը եւ զայն թագաւոր հռչակեց Արտաշատի մէջ, Չենոնը կոչելով Արտաշէս Գ. թագաւոր հայոց: Այս տեղի ունեցաւ Քրիստոսի 18 թուականին:

Արտաշէսի մահէն յետոյ, դարձեալ խառնակութիւններ: Տիրերիոս հռոմէացիին ծերացած էր այս ատեն: Արտաւան Հայաստան մտաւ եւ ուզեց իր որդին Արշակ Բ. թագաւոր հռչակել: Դարձեալ իրարանցում եւ քաշքշուք: Տիրերիոս Արտաւանի դէմ հանեց երկու Արշակունի իշխաններ՝ Հրահատ եւ Տրդատ: Ատկէ դատ, Վրաց Միհրդատ իշխանին թելադրեց, որ Հայաստանը նուաճէր: Վրացիները մտան Հայաստան:

Այս իրարանցումին մէջ, Տրդատ Պարթեւներու օգնութեամբ տիրեց շարք մը կարեւոր քաղաքներու եւ նստաւ Տիգրոնի մէջ, իբրեւ իր մայրաքաղաքը: Արտաւան փախաւ Սկիւթացիներուն մօտ, եւ նոր բանակ կազմելով յարձակեցաւ Տրդատի վրայ եւ

դուրս քշեց զայն: Յետոյ, Արտաւան ուզեց հաշտութիւն կնքել Հոմի այդ ատենուան կայսեր՝ Կալիգուլայի հետ, արտառոց բընաւորութեան տէր բռնապետ մը:

Այս հաշտութեամբ Միհրդատ Հոմ կանչուեցաւ եւ հոն վար դրուեցաւ: Բայց, յետոյ, Միհրդատ դարձեալ եկաւ եւ տիրեց Քրիստոսի 35 թուականին:

Միհրդատ տասնեւվեց տարի թագաւորելէ վերջ խեղդամահ սպաննուեցաւ: Հռոմամիզը իշխանը, իր եղբորորդին գահ բարձրացաւ:

Հոմէացիներու մէջ զրգուութիւն յառաջ եկաւ Միհրդատի անձին դէմ սարքուած դաւադրութեան առիթով, բայց, անոնցմէ մաս մը խորհեցան որ այդ ներքին երկպառակութիւնները օգտակար էին Հոմի:

Այս ատեն Պարթեւաց թագաւորը Վաղարշ Ա. ուզեց Հայաստանը գրաւել եւ գահ բարձրացնել իր եղբայրը Տրդատ: Վաղարշ յաջողութեամբ յառաջացաւ, բայց, ձմեռուան խստութենէն նեղուած՝ ետ քաշուեցաւ: Հռոմամիզը, որ փախեր էր, վերադարձաւ եւ իշխանութիւնը նորէն ձեռք առաւ: Այս անգամ Հռոմամիզը խստութեամբ վարուեցաւ ժողովուրդին հետ: Ժողովուրդն ալ զայրացաւ եւ պաշարեց անոր պալատը: Բռնապետը հազիւ կրցաւ փախչիլ եւ ազատիլ:

Այս ժամանակ տեղի ունեցաւ շատ սրբտաճմլիկ դէպք մը: Երբ Հռոմամիզը կը փախէր Հայաստանէն, իր կիներ Չենոբիա

վարժուած չըլլալով՝ զրկեցին զայն գահէն, եւ մատնուեցան անիշխանութեան: Հայերը ուզեցին զահ բարձրացնել Պարթեւաց Հոնն գահագուրկ թագաւորը, բայց չյաջողեցան: Հայաստան առանց թագաւորի մնաց, մինչեւ որ Գերմանիկոս Հայաստան եկաւ բարեկարգելու եւ ո՛չ թէ իշխելու համար: Հայերը ուզեցին, որ իրենց թագաւոր նշանակուի Պոնտոսի թագաւորին տղան՝ Չենոն, որ հայկական բարքերով եւ սովորութիւններով մեծցած էր: Գերմանիկոս կատարեց հայերուն բաղձանքը եւ զայն թագաւոր հռչակեց Արտաշատի մէջ, Չենոնը կոչելով Արտաշէս Գ. թագաւոր հայոց: Այս տեղի ունեցաւ Քրիստոսի 18 թուականին:

Արտաշէսի մահէն յետոյ, դարձեալ խառնակութիւններ: Տիրերիոս հռոմէացիին ծերացած էր այս ատեն: Արտաւան Հայաստան մտաւ եւ ուզեց իր որդին Արշակ Բ. թագաւոր հռչակել: Դարձեալ իրարանցում եւ քաջքշուք: Տիրերիոս Արտաւանի դէմ հանեց երկու Արշակունի իշխաններ՝ Հրահատ եւ Տրդատ: Ատկէ դատ, Վրաց Միհրդատ իշխանին թելադրեց, որ Հայաստանը նուաճէր: Վրացիները մտան Հայաստան:

Այս իրարանցումին մէջ, Տրդատ Պարթեւներու օգնութեամբ տիրեց շարք մը կարեւոր քաղաքներու եւ նստաւ Տիգրոնի մէջ, իբրեւ իր մայրաքաղաքը: Արտաւան փախաւ Սկիւթացիներուն մօտ, եւ նոր բանակ կազմելով յարձակեցաւ Տրդատի վրայ եւ

դուրս քշեց զայն: Յետոյ, Արտաւան ուզեց հաշտութիւն կնքել Հռոմի այդ ատենուան կայսեր՝ Կալիգուլայի հետ, արտառոց բընաւորութեան տէր բռնապետ մը:

Այս հաշտութեամբ Միհրդատ Հռոմ կանչուեցաւ եւ հոն վար դրուեցաւ: Բայց, յետոյ, Միհրդատ դարձեալ եկաւ եւ տիրեց Քրիստոսի 35 թուականին:

Միհրդատ տասնեւվեց տարի թագաւորելէ վերջ խեղդամահ սպանուեցաւ: Հռադամիզդ իշխանը, իր եղբորորդին գահ բարձրացաւ:

Հռոմէացիներու մէջ զրգուութիւն յառաջ եկաւ Միհրդատի անձին դէմ սարքուած դաւադրութեան առիթով, բայց, անոնցմէ մաս մը խորհեցան որ այդ ներքին երկպառակութիւնները օգտակար էին Հռոմի:

Այս ատեն Պարթեւաց թագաւորը Վաղարշ Ա. ուզեց Հայաստանը գրաւել եւ գահ բարձրացնել իր եղբայրը Տրդատ: Վաղարշ յաջողութեամբ յառաջացաւ, բայց, ձմեռուան խստութենէն նեղուած՝ ետ քաշուեցաւ: Հռադամիզդ, որ փախեր էր, վերադարձաւ եւ իշխանութիւնը նորէն ձեռք առաւ: Այս անգամ Հռադամիզդ խստութեամբ վարուեցաւ ժողովուրդին հետ: Ժողովուրդն ալ զայրացաւ եւ պաշարեց անոր պալատը: Բռնապետը հազիւ կրցաւ փախչիլ եւ ազատիլ:

Այս ժամանակ տեղի ունեցաւ շատ սրբտաճմլիկ դէպք մը: Երբ Հռադամիզդ կը փախէր Հայաստանէն, իր կիներ Չենոբիա

յղի էր եւ չէր կրնար հետեւիլ իր ամուսինին: Թագուհին չուզելով իյնալ թշնամիին ձեռքը, խնդրեց Հռադամիղդէն, որ սպաննէ զինք: Թագաւորին համար դժուար էր այդ. բայց, վերջապէս պարտաւորուեցաւ կատարել թագուհին փափաքը դաշունահարելով եւ Երասխ գետը նետելով զայն: Ինք փախաւ դէպի Վրաստան:

Ալեքսները քշելով Զենոբիայի դիակը կը բերեն գետափը, ուր հովիւները զայն կը գտնեն տակաւին ողջ: Անոր վէրքերը կապելով եւ զայն դարձանելով կը տանին Արտաշատ, ուր քիչ մը վերջը կը հասնի Պարթեւներու Տրդատ թագաւորը, որ արքայական պատիւներով կը հովանաւորէ Զենոբիան:

Այս խառնակ դրութեան հետեւանքով՝ Հռոմէացիները նորէն կը փորձեն Հայաստան մտնել եւ զայն առնել իրենց ազդեցութեան տակ: Հռոմի կայսրն էր Ներոն, որուն մասին դուք շատ կարդացեր էք դպրոցին մէջ: Հռոմէացիները դարձեալ նուաճեցին մեր երկիրը եւ Կապադովկիայի թագաւորին թողը Տիգրան Դ. թագաւոր նշանակեցին: Այս տեղի ունեցաւ Քրիստոսի 60 թուականին:

Երբ Վաղարշ Ա. այս լուրն առաւ, շատ բարկացաւ: Իր մօտ կանչեց Տրդատը եւ անոր գլուխը թագ դնելով՝ Հայաստան զրքկեց զինուորներով: Դարձեալ կռիւներ՝ Տիգրան Դ. ի Տրդատի միջեւ: Այս կռիւները վերջացան ի նպաստ Պարթեւներուն:

Հռոմի մէջ իրարանցում եւ յուզում: Ներոն շատ վրդովուեցաւ եւ ուզեց մերժել Պարթեւներու հաշտութեան առաջարկը: Տրդատ Վաղարշի թելադրութեամբ Հռոմ զնաց անձամբ եւ Հայաստանի թագը ստացաւ Ներոնէն, որ կը ձգտէր Հռոմի գերակայութիւնը պահել Ասիոյ մէջ: Ներոն զայն թագաւոր պսակեց Հռոմի մէջ եւ Հայաստան զրկեց Քրիստոսի 66 թուին:

Կը տեսնէ՞ք, գաւակնե՞րս, աւելցուց պապիկ, քանի մը վայրկեանի լուրքեմէ յետոյ, թէ ի՞նչպէս Հայաստանի գահին համար օտարներն իրարու դէմ կռուեր են մեր երկիրն ու ժողովուրդը ոտքի տակ առնելով, անոր կեանքն ու հարստութիւնը փրճացնելով: Եւ այս դժբախտութիւններն անոր համար, որ մեր իշխանները անմիաբան եւ տգէտ՝ իրարու ձեռքէ կ'ուզէին խլել հայկական թագաւորութիւնը:

ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՄԷՁ

Հայաստան ատեն մը Հռոմի հսկողութեան տակ մնաց. բայց, երբ Անտոնիոս եւ Ոկտաւիանոս կռուի բռնուեցան, հայերը շունչ մը քաշեցին եւ գլուխնին ապահովեցին: Հիւսիսային Հայաստանի մէջ Արտաւազդի անդրանիկ որդին Արտաշէս թագաւոր հռչակուեցաւ, իսկ Միջագետքի մէջ, թագաւոր նշանակուեցաւ Արտաւազդի հօրեղբորորդին Արշամ: Մայրաքաղաքն էր Մծբին: Այս նշանակումին համամիտ էին հայ նախարարներն ու զօրավարները: Այս դէպքը տեղի ունեցաւ Քրիստոսէ առաջ 33 թուականին: Արշամ ենթարկուեցաւ Հռոմի միահեծան տիրոջ Օգոստոս կայսեր, պահպանելու համար երկրին խաղաղութիւնը:

Արշամ անհամաձայնութիւններ ունեցաւ Պաղեստինի թագաւոր Հերովդէսի հետ, որ Անտիոք քաղաքին սալայատակումը գլուխ հանելու համար Արշամէն գործաւորներ կ'ուզէր: Վերջ ի վերջոյ, Հռոմի միջամտութեամբ Արշամ համաձայնեցաւ Հերովդէսի հետ:

Արշամին յաջորդեց իր որդին, որուն հայկական անունը յայտնի չէ: Պատմութեան մէջ այս թագաւորը ծանօթ է Աբգար

անունով: Աբգար դահ բարձրացաւ Քրիստոսէ երեք տարի առաջ:

Աբգարն ալ անհամաձայնութիւն ունեցաւ Հերովդէսի հետ, որ մեծամիտ մէկն էր, եւ կ'ուզէր որ իր պատկերն ալ դրուէր կայսեր պատկերին քով: Աբգար մերժեց այս պատիւն եւ գրգռեց ունայնասէր Հերովդէսը: Մինչ, թշնամութիւնները կը սաստկանային, Հերովդէս մեռաւ յանկարծ: Յետոյ, Հռոմէացիները անպատուեցին Աբգարի դեսպանները: Աբգար մտադրեց ապրտամբիլ անոնց դէմ: Մծբինէն փոխադրուեցաւ Եդեսիա (Ուրֆա) եւ աշխատեցաւ Պարթեւներուն հետ դաշնակցել:

Աբգարի եւ Հռոմէացիներուն միջեւ յարբերութիւններն աւելի լարուեցան: Ամէն կողմէ՝ թշնամութիւններ եւ գրգռութիւններ: Աբգար խոհեմութիւն համարեց հաշտուիլ եւ դեսպան ղրկեց Հռոմէացիներու Մարինոս վերակացուն մօտ:

Այս դեսպաններն էին, որ Երուսաղէմ հանդիպելով, տեսան Յիսուսի հրաշքները եւ կամ լսեցին անոնց մասին, որովհետեւ այդ օրերուն ամէն մարդ Յիսուսի մասին կը խօսէր Հայաստանի մէջ: Դեսպաններն եկան եւ պատմեցին իրենց տիրոջը: Աբգար, որ հիւանդ էր, Անանէ սուրհանդակը ղրկեց Յիսուսի մօտ եւ խնդրեց անկէ, որ դայ եւ բժշկէ զինք: Յիսուս թոմաս առաքեալին բերնով լուր ղրկեց Աբգարին, որ ինք չի կրնար Եդեսիա երթալ, բայց, կը խոստանայ յետոյ իր առաքեալներէն մէկը ղրկել

հոն: Թագէոս առաքեալ Եղեսիա գնաց եւ բժշկելով Աբգարը մկրտեց զայն Քրիստոնեայ, անոր հետ նաեւ ամբողջ քաղաքը:

Անկէ յետոյ, Աբգար դարձաւ Քրիստոնէութեան քարոզիչ մը: Թագաւորներուն թուղթ գրեց եւ թելադրեց անոնց, որ քրիստոնեայ դառնան: Բայց, առանց իր դիմումներուն պատասխանն առնելու մեռաւ Քրիստոսի 35 թուին:

*

* *

Եղեսիոյ մէջ Քրիստոսի հաւատքը սկըսեր էր արմատ ձգել արդէն, երբ Աբգար մեռաւ եւ անոր յաջորդեց իր որդին Անանուն, Քրիստոսի 35 թուականին: Որդին իր հօրը ճամբուն չհետեւեցաւ, այլ ընդհակառակը սկսաւ հալածել իր հօր հաւատքը, վերարանալ մեհեանները եւ վերահաստատել հեթանոսական կեանքը: Անանուն հրաման ղրկեց Աղդէ եպիսկոպոսին, որ ձգէ քրիստոնէական հաւատքը եւ դառնայ իր նախկին հաւատքին ու պաշտօնին: Աղդէի պաշտօնն էր թագ շինել թագաւորներուն համար: Աղդէի մերժումին վրայ Անանուն բարկացաւ եւ զայն նահատակեց:

Սանատրուկ (35-65):— Արշամի հօրաքեռորդին էր Սանատրուկ, որ հրամանատարն էր զօրքին, եւ Շաւարշան զաւառին մէջ կը նստէր իբրեւ Հայաստանի վերակառու:

Սանատրուկն ալ հակառակ էր Քրիստոնէութեան: Երբ Աբգարի մահուան լուրն առաւ անկախ իշխանութիւն հաստատեց եւ թագաւորեց հայոց վրայ Քրիստոսի 35 թուականէն մինչեւ 65 թուականը:

Սանատրուկի հակառակութիւնը Քրիստոնէութեան դէմ կը բղխէր աւելի շատ անձնական նկատումներէ, որոնք կապ ու-

նէին իր դահին հետ: Նախարարներէն ազգրեւելով սկսաւ հայածել Քրիստոսի կրօնքը եւ նահատակեց թագէոս առաքեալը, որ նոր հաւատքը կը քարոզէր հայկական իշխանութեան սահմաններուն մէջ: Այդ քարոզութեան հետեւանքով քրիստոնէայ դարձեր էր նաեւ Սանատրուկի աղջիկը Սանգուխտ, որ նահատակուեցաւ իր հաւատքին համար իր հօր հրամանով: Սանատրուկ գօքանալով հայկ. հողամասերուն վրայ գոյութիւն ստացան երկու թագաւորութիւններ, Միջագետքի եւ հիւսիսային Հայաստանի:

Եւ պայքարն սկսաւ երկու թագաւորութիւններուն միջեւ: Սանատրուկ գօրք հաւաքեց արշաւելու համար Անանունի իշխանութեան վրայ: Մինչ այս մինչ այն, Անանուն արկածի մը հետեւանքով այլեւս անկարող դարձաւ (1): Եղեսիայի ժողովուրդը Սանատրուկի արշաւանքը տեսնելով՝ մարդըրկեցին անոր առջեւ, եւ խոստացան յանձնուիլ, եթէ իրենց ազատութիւն տար զաւանելու քրիստոնէական հաւատքը: Սանատրուկ ընդունեց պայմանը, բայց, յետոյ դրժեց իր խոստումը եւ անգթօրէն վարուեցաւ ժողովուրդին հետ: Նախ Արդարի ցեղը կոտորեց, բայց աղջիկներէն որոնք իր կողմէն զրկուեցան Հաշտենից գաւառը:

(1) Իր պալատին վերնատունը նորոգելու պահուն՝ մարմարեայ սիւն մը ինկաւ անոր վրայ եւ ջախջախեց ոտքերը:

Սանատրուկի նշանաւոր նախարարներէն ամենակարեւորն էր Երուանդ, քաջասիրտ եւ յաղթանդամ Արշակունի իշխան մը, որ թագաւորին կողմէն Հայաստանի վերին մասերուն վերհսկիչ նշանակուած էր:

Սանատրուկ արեւելքցի տիպիկ իշխող մը եղաւ, կրքոտ, խոստմնազանց, անգուլթ եւ գործնական հաշիւներով առաջնորդուող: Սը մը որսի ժամանակ պատահամա՞ր սպաննուեցաւ, թերեւս դիտմամբ, ո՛վ գիտէ, քանի որ ա՛յնքան անխիղճ մարդու տպաւորութիւն ձգեր էր երկրին ժողովուրդին եւ իր շուրջիներուն վրայ:

Արշակունի Երուանդ իշխանը, որ խոնարհ եւ առատաձեռն մարդ մըն էր, Սանատրուկի մահէն վերջ յաջողեցաւ գահ բարձրանալ շնորհիւ այն հանգամանքին, որ կրքեր էր ամէն մարդու սիրտը գրաւել:

Բագրատունիները, որոնց պաշտօնն էր թագաւորին գլուխը թագ զնել, մերժեցին այդ բանն ընել իշխանի մը, որ Սանատրուկի օրինական յաջորդը չէր: Երուանդ իշխանը բարկացաւ: Այդ խոնարհ եւ հեղ մարդը այնքան յառաջ գնաց իր գրգռութեան մէջ, որ Սանատրուկի ամբողջ գերդաստանը ջնջեց Հայաստանի գահը վերջնականապէս ապահովելու համար: Այդ կոտորածէն ազատեցաւ միայն մանուկ իշխան մը, Արտաշէս, որ իր ստնտուին միջոցաւ տարուեցաւ Հէր գաւառը եւ յանձնուեցաւ Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունիին: Վերջապէս Բագրատունին ծպտուած վիճակով երկար

Ժամանակ լեռ ու ձոր պտտեցաւ արքայորդի Արտաշէսին հետ Երուանդի մարդոց ձեռքը չիյնալու համար, եւ վերջապէս յաջողեցաւ անցնիլ Պարսից սահմանը: Պարթեւներու թագաւորը ընդունեց հէք արքայորդին եւ սիրով ու ուրախութեամբ զայն պահեց իր պալատին մէջ:

Երուանդ իշխանը զանազան միջոցներով ուզեց ձեռք ձգել մանուկ արքայորդին: Պարթեւներու թագաւորին լուր զրկեց ըսելով թէ իր պալատին մէջ ապաստան գտած այդ մանուկը Սանատրուկի զաւակը չէ, այլ պարզ հովիւի մը ձագը: Երուանդ տեսնելով որ հնարքները սեւէ օգուտ յառաջ չը բերին, գայրացաւ եւ արքայորդի Արտաշէսը փախցնող Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունիի ազնիւները, որոնք կը գտնուէին Բարերգի մէջ, գերի առաւ եւ բանտարկեց Անիի ամրոցին մէջ: Յետոյ, պարթեւներուն հակառակ հոռմէացիներուն հետ բարեկամական յարաբերութիւն հաստատեց, անոնց թողելով Միջագետքի Հայաստանը: Իր մայրաքաղաքն ալ փոխադրեց հայկ. թագաւորութեան նախկին մայրաքաղաքը Արմաւիր: Երուանդ տեսաւ որ Արմաւիրը ամուր չէր, եւ ժողովուրդն ալ ջուրէ կը նեղուէր, անոր արեւմտեան կողմը Երասխ գետին ափին վրայ, շինեց պարիսպներով չըրջապատուած քաղաք մը եւ զայն կոչեց Երուանդաշատ:

Երուանդ, խոնարհ եւ բարի մարդ մը, խորամանկ եւ զգուշաւոր դարձած էր գահ

բարձրանալէն ի վեր: Իր իշխանութիւնը պահելու եւ պահպանելու մտահոգութեամբ ամէն դաս իր կողմը կ'ուզէր ունենալ, մանաւանդ քուրմերը, որոնք շատ մեծ ազդեցութիւն ունէին ժողովուրդին վրայ: Հետեւաբար, հեթանոս կրօնաւորներուն պետ հռչակեց իր եղբայրը Երուագ եւ Ախուրեան գետին վրայ քաղաք մը շինեց, Բագարան անունով ու Արմաւիրէն հոն փոխադրեց աստուածներու արձանները: Արմաւիր հին դարերէն սկսած՝ եղած էր նաեւ հեթանոս կրօնքի մայրաքաղաքը, եւ եթէ երբեմն քաղաքական մայրաքաղաք ըլլալէ դադար էր զանազան քաղաքական փոփոխութիւններու հետեւանքով, բայց, ան միշտ մնացեր էր իբրեւ կեդրոն հեթանոսական հաւատքի ուստանը:

ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ԵՐՈՒԱՆԴԻ ԴԷՍ

Ձեզի ըսի, զաւակներս, որ Սանատրուկի որդին Արտաշէս տարուեցաւ Պարթեւներու թագաւորական պալատը, ուր կ'աճէր ու կը մեծնար, երբ Երուանդ, անդին Հայաստանի մէջ ամէն կերպով կը ջանար իր գահը ամրացնել ներքնապէս եւ արտաքինապէս: Միւս կողմէն մանուկ Արտաշէսի ազատարարը Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունի, մտած էր Պարթեւներու զինուորական ծառայութեան եւ իբրեւ զօրավար կը

կուռէր անոնց թշնամիներուն դէմ եւ յաղթանակներ կը տանէր:

Սմբատի խակական նպատակն ուրիշ էր: Այդ կերպով ան կը ջանար Պարթեւներու թագաւորին համակրութիւնն ու վստահութիւնը վաստակել եւ յետոյ անկէ զինուորական ոյժ ստանալով՝ քալել Երուանդի վրայ եւ Սանատրուկի օրինական յաջորդը գահ բարձրացնել: Վերջապէս, Պարթեւներու թագաւորը հաւանեցաւ Սմբատ Բագրատունիի խնդրանքին եւ զօրք յանձնեց անոր, որ իր բարձր նպատակը գլուխ հանէր:

Սմբատ Բագրատունին Պարթեւական բանակով յարձակեցաւ Երուանդին վրայ, որ այդ ժամանակ կը գտնուէր Ուտի գաւառը: Երուանդ անմիջապէս փութաց իր մայրաղաքաքը Երուանդաշատ եւ սկսաւ կուռի պատրաստութիւններ տեսնել: Հայերէ եւ վրացիներէ բանակ մը կազմեց, անոնց միացուց նաեւ օտար վարձկան զինուորներ, նախարարներուն մեծամեծ պարզեւներ բաշխեց եւ ելաւ Սմբատ Բագրատունիի պարթեւական բանակին դէմ:

Երբ Սմբատ Բագրատունին եւ Արտաշէս գահաժառանգը հասան Ուտիի սահմաններուն վրայ, հոն գտնուած հայ զինուորներն ու նախարարներն անցան օրինաւոր գահաժառանգին կողմը: Երուանդի կողմնակից նախարարներն այս լուրն առնելով ընկճուեցան եւ թուլացան:

Վերջապէս երկու հակառակորդ բանակները իրարու զարնուեցան Ախուրեան

դետի մօտ, Երուանդի մայրաքաղաքին հիւսիսային կողմը: Երուանդի կողմնակից էր շատ զօրաւոր նախարար մը, Արգամ Մուրացան, որուն զօրութենէն կը վախնար քիչ մը Սմբատ Բագրատունին, թէեւ վրաստահ էր վերջնական յաղթանակին մասին:

Արտաշէս գահաժառանգը ուզեց այդ զօրաւոր նախարարը իր կողմը քաշել. ուստի մարդ զրկեց անոր եւ խոստացաւ երկրորդական գահը եւ ուրիշ մեծամեծ պատիւներ, եթէ ան բաժնուէր Երուանդ Արշակունիէն:

Արգամ Մուրացան հաւանեցաւ: Եւ երբ Արտաշէսի բանակին դրօշակներն երեւցան Արգամ Մուրացան մէկ կողմ քաշուեցաւ իր զինուորներով: Սմբատ Բագրատունին խրախուսուած՝ հրամայեց հնչեցնել իր պատերազմական փողերը: Երուանդի կողմնակից միւս նախարարներն ալ, որոնք կը ղեկավարէին անոր բանակին զանազան թեւերը, անցան Արտաշէս արքայորդիին կողմը Երուանդը թողելով մինակ՝ վրացի եւ ուրիշ օտար ու վարձկան զինուորներու հետ:

Երուանդ տեղի չտուաւ, սակայն: Պատերազմն սկսաւ եւ հետզհետէ երթալով սաստկացաւ ու արիւնահեղ դարձաւ:

Այս կուռին մէջ քիչ մնաց որ պիտի ըստ պաննուէր Արտաշէսը, որուն համար կը մղուէր այս պատերազմը: Երբ Երուանդի վարձկան զինուորներէն խումբ մը արքայորդի Արտաշէսին վրայ կը յարձակէին, անոր ստնտուին որդին Գիսակ վրայ հասաւ,

մէջտեղն անցաւ եւ ազատեց թագաժառանգը, բայց սուրի հարուած մը ընդունելով իր դէմքին, մեռաւ հերոսաբար իր իշխանին համար: Այս Գիսակին մայրն էր, որ Արտաշէսը փախցուցեր էր Երուանդի սուրէն:

Երուանդ տեսաւ, որ այլեւս կորսուած է ճակատամարտը, ուստի փախաւ եւ ապաստանեցաւ իր մայրաքաղաքին մէջ, մինչ Սմբատ Բագրատունին կը հալածէր զայն արագավազ գունդով մը:

Յետոյ, Արտաշէս գահաժառանգը յարձակեցաւ Երուանդի մայրաքաղաքին վրայ, ուր պահուրած էր ան իր հաւատարիմ զինուորներով: Քաղաքին բերդապահ զօրքերը թեթեւ դիմադրութիւն մը ըրին, բայց, յետոյ շուտով անձնատուր եղան:

Արտաշէս իր զօրքին գլուխն անցած՝ քաղաք մտաւ: Անոր զինուորներէն մին Երուանդին գլուխը ջախջախեց: Արտաշէս, ստիպան, վեհանձնութեամբ վարուեցաւ Երուանդի անշունչ դիակին հետ հրամայելով որ արձան մը բարձրացնէին անոր համար, իրբեւ Արշակունի գերդաստանի զաւակ: Արտաշէս փոխեց մայրաքաղաքին անունը եւ փոխան Երուանդաշատի՝ կոչեց զայն Մարմէս: Ըրաւ այդ՝ ջնջելու համար Երուանդի իշխանական հետքը այն ժամանակուան քաղաքական կեանքին մէջ:

Այլեւս Արտաշէս տէր էր կացութեան: Մտաւ Երուանդի պալատը եւ հոն դտաւ իր հօր Սանատրուկի դահը: Սմբատ Բագրատունին Արտաշէսի գլուխը դրաւ իր հօր

թաղը եւ զայն թագաւոր օծեց Հայոց՝ Քրիստոսի 85 թուականին:

— Պապիկ, Բագրատունին ի՛նչ հաւատարիմ մարդ է եղեր, ըսաւ Սուրէն հիացումով:

— Այո՛, գաւակս, Բագրատունիները, որոնք հրէական ծագում ունէին, շատ հաւատարիմ էին հայկական քագաւորութեան: Յետոյ, մեր պատմութեան ընթացքին՝ պիտի տեսնենք որ անոնք միշտ կանգնած են մեր ազգային անկախութեան համար մղուած բոլոր կռիւներուն առաջին գրծին վրայ: Նոյնիսկ եկաւ ատեն մը, երբ Բագրատունիներու նախարարութիւնը ժառանգեց հայկական քագաւորութեան գահը եւ մերք քաջութեամբ եւ մերք խոհեմութեամբ հայկական իշխանութեան նաւն առաջնորդեց փոքորիկներու մէջէն:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. Ի ԴԱՐՁԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արտաշէս Բ. գահ բարձրանալով սկսաւ վարձատրել բոլոր անոնք, որոնք կուրեր էին իր գահին համար: Նախ՝ առատ պարգեւներ բաշխեց պարթեւացի զինուորներուն եւ զանոնք իրենց երկիրը շրջեց: Արգամ Մուրացանի, որ վերջին պահուն Երուանդը լքելով մէկ կողմ քաշուեր էր, երկրորդական գահը շնորհեց, ինչպէս նաեւ յակինթով զարդարուած պսակ դնելու, երկուականջին օղեր եւ մէկ ոտքին կարմիր կօշիկ

անցնելու եւ ոսկի դգալ, պատառաքաղ ու բաժակ գործածելու իրաւունքը: Մմբատ Բիւրատեան Բագրատունիին տրուեցաւ ըստ պարապետութեան, թագադրութեան եւ արեւմտեան գործի հրամանատարութեան բարձր պաշտօնները, ինչպէս նաեւ վերհրակողութիւնը՝ երկրի գործակալներուն եւ արքունի տան: Արտաշէսի կեանքը վերջին անգամ ստոյգ մահէ փրկող եւ իր կեանքը վրայ տուող Գիսակի որդին՝ Ներսէսը նախարարական դիրքի բարձրացուց: Այդ նախարարութիւնը կոչուեցաւ Դիմաքսեան:

Արտաշէսի հրամանով, Մմբատ Բագրատունի Բագարան գնաց, Երուանդի եղբայրը քրմապետ Երուազը բռնեց եւ վզէն քար մը անցնելով Ախուրեան գետը նետեց:

Արտաշէս մեծամեծ ընծաներ զրկեց Պարթեւներու թագաւորին, որ զինուորներ յանձներ էր իրեն, իր հօր գահը ձեռք ձգելու համար: Արտաշէս իր մայրաքաղաքը հաստատեց Արտաշատի մէջ, զայն լաւ նորոգելէ վերջ, եւ աստուածներու արձանները Բագարանէն հոն փոխադրեց:

Մմբատ Բագրատունին Պարթեւներու թագաւորին մօտ գացեր էր Արտաշէսին ընծաները մատուցանելու համար, երբ հոմէպցիներն երեւան եկան Հայաստանի սահմաններուն վրայ եւ հարկ պահանջեցին: Երուանդի եւ Արտաշէսի կռիւներուն ընթացքին հոմէպցիները չէզոք դիրք բռնեցին, հակառակ անոր, որ Երուանդ իրենց դաշնակիցն էր: Բայց, երբ տեսան, որ Եր-

ուանդ անհետացաւ հրապարակէն, զինուոր հանեցին Հայաստանի սահմաններուն վրայ եւ ուղեցին իրենց պահանջները պարտադրել հայերուն: Արտաշէս խոհեմութիւն համարեց համակերպիլ. — ընդունեց անոնց դաշնակցութիւնը եւ հարկ խոստանալով՝ զանոնք ճամբու դրաւ:

Արտաշէս հանգիստ եւ խաղաղ սկզբնաւորութիւն մը չունեցաւ: Ալանները Կովկասեան ուրիշ լեռնականներու հետ միացած՝ յարձակեցան Հայաստանի վրայ: Արտաշէս ելաւ անոնց դէմ եւ ետ մղեց զանոնք: Ալաններու թագաւորը հաշտութիւն առաջարկեց Արտաշէս Բ. — ին, եւ խոստացաւ որ այլեւս Ալանները Հայաստանի վրայ չյարձակին, պայմանաւ որ հայերու ձեռքը գերի ինկած իր որդին իրեն յանձնուի: Արտաշէս չհամաձայնեցաւ այս առաջարկին:

Հաշտութեան այս բանակցութիւններու ընթացքին՝ տեղի ունեցաւ հետեւեալ դէպքը, որ վէպի մը պէս կը հնչէ բոլորիս ախանջին: Ալաններու թագաւորին գեղեցիկ աղջիկը, Սաթենիկ, իր եղբայրն ազատելու համար եկաւ գետին եզերքը, որուն հակառակ կողմը կը գտնուէր հայկական բանակը, եւ սկսաւ խօսիլ Արտաշէս Բ. ի հետ իր եղբոր ազատութեան մասին: Արտաշէս Բ. սիրեց Սաթենիկան իմաստուն խօսքերը, մանաւանդ անոր գեղեցիկութիւնը: Ուստի Մմբատ սպարապետի հետ խորհուրդ ըրաւ եւ ուղեց Սաթենիկը կնութեան ուղեի: Անմիջապէս Ալաններու թագաւորին մօտ մարդ

դրկեց յարգի ընծաներով եւ անոր աղջկան ձեռքը խնդրեց: Ալաններու թագաւորը հաւանեցաւ եւ իր գեղեցիկ աղջիկը Արտաշէսին կնութեան տուաւ:

Գողթան երգիչները, գաւակներս, երգեր հիւսեր են այս փառաւոր եւ շքեղ հարսանիքին շուրջ: Ահա այդ երգէն երկու տող, որ բերնէ բերան կրկնուելով հասեր է մինչեւ մեր օրերը.

«Տեղ տեղայր ոսկի՝ ի փեսայութեան Արտաշէսի,

Տեղ տեղայր մարգարիտ՝ ի հարսնութեան Սաքենկայ»:

Սուրէն եւ Շուշանիկ ապշած ու բերանաբաց մտիկ ըրին իրենց պապիկին, որ այսպէս բացատրեց այդ գեղեցիկ տողերը.

«Արտաշէսի փեսայութեան ժամանակ ոսկի կը տեղար.

Սաքենիկի հարսնութեան ժամանակ մարգարիտ կը տեղար»:

— Ալաններն ո՞վ են, պապիկ, հարցուց Սուրէն անհամբերութեամբ:

— Ալանները հիմակուան չէրֆէզներն են, տղաս. Կովկասեան լեռներուն վրայ ապրող գեղեցիկ ֆիզիքականով ցեղ մը:

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԵՒ ՍԱԹԵՆԿԱՅ

ՍԻՐԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այս իրիկուն կ'ուզեմ ձեզի պատմել Արտաշէսի եւ Սաթենկայ սիրահարութիւնը այն ձեւով, ինչ ձեւով որ Գողթան երգիչները երգեր են իրենց տաղերուն մէջ:

Գողթան գաւառին մէջ ժողովրդական երգիչներ երեւան կուգային եւ իրենց տաղերով կ'անմահացնէին թագաւորներու, իշխաններու անսովոր կեանքը: Անոնք կ'երգէին նաեւ ժողովուրդին կեանքը, եթէ անոր մէջ վիպային եւ սիրուն բաներ պատահէին:

Արտաշէս Բ. ի եւ Սաթենկայ ամուսնութեան դէպքը պատմեցի արդէն այնպէս ինչպէս մեր աղգային պատմութիւնը հաղորդեց է մեզի: Բայց Գողթան երգիչներն ալ վէպի ձեւ տուեր են այդ դէպքին եւ երգեր են զայն այսպէս.

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ.

Եւ հանեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գեան.

Եւ ձգեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն
Ընկեց ի մէջքն օրիորդին Ալանաց,
Եւ շատ ցաւեցուց զմէջքն փափուկ օրիորդին
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:

Շուշանիկ ժպիտով մը հարցուց.

— Պապիկ չեմ հասկնր:

— Սպասէ աղջիկս, պիտի բացատրեմ հիմա:

Եւ պապիկը բացատրեց այսպէս.— Քաջ թագաւորը Արտաշէս հեծաւ իր սեւ ձին եւ վեր առնելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը սրաթեւ արծուի պէս անցաւ դէտը: Եւ ոսկեօղ շիկափոկ պարանը Ալանաց փափուկ օրիորդին մէջքին անցուց, եւ շատ ցաւեցուց փափուկ օրիորդին մէջքը արագ հասցնելով իր բանակը:

Այս երգին համաձայն՝ Արտաշէս դադարնի կերպով փախցուցեր է Ալաններու թագաւորէն գեղեցիկ աղջիկը, եւ իր ձիուն քամակին վրայ ածապարանքի մէջ իր փոկովը՝ շատ ցաւեցուցեր է փափուկ օրիորդին մէջքը:

Հին ատենները, եւ նոյնիսկ հիմա կիրաււայրենի ցեղերու մէջ, աղջիկ փախցնել յարգի էր եւ նշան հերոսութեան: Բայց, մեր թագաւորը պէտք չունէր հերոսութեան այդ ձեւին դիմելու, քանի որ հերոսութիւն ընելու ուրիշ պատեհութիւններ շատ կային: Բայց, երգիչները, բանաստեղծները, որոնք կեանքին վիպական կողմը կը տեսնեն միայն, արկածներով եւ սարսուռներով լեցուն, իրենց երգերուն մէջ այդ ձեւով ներդրել են Արտաշէսին՝ Սաթենկայ հետ ամուսնանալու արքայական ձեւը: Եւ պէտք է ըսեմ ձեզի, որ այդ հէքեաթունակ ձեւն արդէն աւելի սիրուն է, քան արքայական պաշտօնական կերպը, որուն մասին մեզի տեղեկութիւն կուտայ մեր պատմութիւնը:

Գողթան երգիչները այս շրջանին շատ ծաղկած վիճակ մը ունին եղեր, թերեւս, որովհետեւ մեր հին երգերուն քանի մը կը տորները, որոնք մեզի հասեր են, այս շրջանին կը վերաբերին:

Եւ պէտք է գիտնալ որ Արտաշէս Բ.—ի կեանքն ամբողջ, սկիզբէն մինչեւ վերջը վիպային բան մ'ունի իր մէջ: Դուք տեսաք անոր ազատուիլը, Պարթեւներու պալատին մէջ ապրիլը, ի՞նչ կուխները եւ յողթանակները: Յետոյ, անոր ամուսնական կեանքը շատ երջանիկ չանցաւ, որովհետեւ Սաթենիկ վերջը հաւատարիմ կին մը եւ պատուաւոր թագուհի մը չեղաւ Արտաշէսին համար:

ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

Արտաշէս Բ. եղաւ մեծ թագաւոր մը: Իր ուշադրութիւնը դարձուց երկրին ներքին բարեկարգութեան, երբ կուռի մէջ չէր երկրին թշնամիներուն դէմ: Իսկ, երբ կը ուռի ասպարէզ կը բացուէր, ան ճակատն էր արդէն: Ժողովուրդին հանգստութիւնը նըպատակ ըրած էր իրեն համար:

Օտար երկիրներէ շատ մը գաղթականներ բերաւ եւ զանոնք Հայաստանի ամայն վայրերուն մէջ բնակեցուց:

Հայերը Արտաշէսի մահէն յետոյ միշտ կը յիշէին այն թագաւորութեան օրերը եւ հառաչանքով կը փնտռէին զանոնք, որովհետեւ Արտաշէս Բ. եղաւ աշխարհաչէն,

բարեկարգիչ եւ լուսամիտ վեհապետ մը:

Անիկա դժբախտ եղաւ, սակայն, ընտանեկան կեանքի մէջ: Սաթենիկ ամուսնական անհաւատարմութեան մէջ կասկածի ենթարկուեցաւ: Արքայորդիները չար էին եւ խռովարար. այդ բանը շատ կը վշտացընէր Արտաշէսը: Մանաւանդ իր անդրանիկ որդին Արտաւազդ նախանձոտ էր եւ աչք ունէր իշխանական փառքերու, չնայելով որ իր հօր մահէն յետոյ ինք պիտի ժառանգէր անոր գահը: Բայց, Արտաւազդ անհամբեր էր, եւ կ'աճապարէր:

Արտաշէս ներքին խռովութիւնները յարզարելէ վերջ, — որոնք կը բղխէին իր որդիներէն, մանաւանդ Արտաւազդէն —, ուղեց օգուտ քաղել հռոմէացիներու մէջ ծագած խռովութիւններէն դադրեցնելու համար այն տուրքը, զոր կը վճարէր գահ բարձրանալէ ի վեր:

Այս պատճառաւ, կռիւ ծագեցաւ հայերու եւ հռոմէացիներու միջեւ. այս վերջինները մտան Հայաստանի արեւմտեան մասերուն մէջ: Սմբատ սպարապետ վերջին պահուն օգնութեան հասաւ հայկ. բանակը ղեկավարող արքայորդիներուն, եւ զանոնք փրկեց պարտութենէ: Հռոմէացիները ջարդուեցան եւ փախան:

Հայերն ու Պարթեւները սկսան ասպատակել հռոմէական երկիրները: Ուրիշ հարկատու ժողովուրդներ ալ գլուխ բարձրացուցին հռոմէական իշխանութեան դէմ, երբ տեսան հայերու յաջողութիւնները:

Այդ ատեն Հռոմի կայսրն էր Տրայիանոս, որ մեծ բանակով յարձակեցաւ Ասիոյ ըմբոստացած ժողովուրդներուն վրայ: Եզիպտացիներն ու հրէաները նուաճուեցան: Կարգը Պարթեւներուն էր: Արդէն Տրայիանոս սկսեւ էր յարձակիլ անոնց վրայ երբ մեր թագաւորը Արտաշէս որոշեց մեծ ընծաներով սիրաշահիլ զայն: Վերջապէս Արտաշէս յետնեալ տուրքերն ալ վճարելով՝ հաշտուեցաւ Տրայիանոսի հետ:

Անկէ վերջը Արտաշէս բարեկամ մնաց հռոմէացիներուն: Երբ Ատրիանոս կայսեր առաջնորդութեամբ Պարթեւաստան կ'երթար դաշինք կնքելու համար Հռոմի հաշտոյն, ճամբան հիւանդացաւ եւ մեռաւ: Ամբողջ երկիրը ողբաց անոր մահը: Տեղի ունեցաւ փառահեղ յուզարկաւորութիւն մը: Շատեր անոր գերեզմանին վրայ անձնասպան եղան, մեծ թագաւոր մը կորսնցուցած ըլլալու վշտէն մղուած:

Այս առիթով է որ ժողովրդական ականդուութեան մը համաձայն՝ Արտաւազդ որդին ըսած է իր հօր դազաղին. — Դուն անցար դացիր եւ ամբողջ երկիրը քեզի հետ տարիր: Ես աւերակներուն վրա՞յ պիտի թագաւորեմ»:

Ասոր վրայ, դարձեալ այդ աւանդութեան համաձայն Արտաշէս այսպէս անլծեր է իր որդին. — Եթէ դու յորա հեծցես յազատն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցես քաջք դարձնն յազատն ի վեր ի Մասիս: Անդ կայցես եւ զլոյս մի՛ տեսնես»:

Արտաշէս Բ. մեռաւ Քրիստոսի 131 թր-
ւականին: Անոր վերջին հառաչն եղած է
հետեւեալ բաղձանքը.

«Ո՛ տայր ինձ գծուին ծխանի

«Եւ զառաւօտն Նաւասարդի.

«Զվազելն եղանայ եւ զվարդեյն եղջերուազ»

Ժողովուրդը կը պատասխանէր.

«Մենք փող հարուաք եւ թմբկի հարկա-
նէաք»:

— Գիտէ՞ք ի՞նչ է ատոր նշանակութիւ-
նը, զաւակներս, հարցուց պապիկ:

Սուրէն եւ Շուշանիկ իրարու երես նա-
յեցան:

— Մեր թագաւորն իր վերջին ժամե-
րուն կը վերջիչէ իր կեանքը, հեթանոս Հա-
յաստանի կենցաղին աղուորութիւնը, ծը-
խանելոյժներու ծուխը եւ առաւօտը նոր
տարուան, եղնիկներու վազելը, եղջերունե-
րու սուրալը: Ժողովուրդն ալ կ'ըսէր.
«Մենք չեփորները կը հնչէինք եւ թմբուկ-
ները զարնէինք, կը թնդացնէինք: Այդ՝
Նաւասարդի (հայկական նոր տարի) առա-
ւօտեան մէկ չքնաղ պատկերն է, այնքան
զրուիչ, յուզիչ եւ մելամաղձոտ՝ մահա-
մերձ հոգիի մը համար:

*
* *

Հոս կը վերջացնենք մեր պատմութեան
Ա. հատորը: Անոր երկրորդ հատորը պիտի
բանանք այն դէպքերով, որոնք տեղի ունե-
ցան Հայաստանի մէջ իբրեւ արդիւնք Քրիս-
տոնէութեան եւ հեթանոսութեան միջեւ
մղուած պայքարին:

Թերեւս, մեր ժողովուրդին պատմա-
կան կեանքին մէջ այդ չըջանը ունեցած է
իր ամենէն բաղդորոշ ազդեցութիւնը հայ
ազգին քաղաքակրթական եւ քաղաքական
ճակատագրին վրայ:

Զաւիազանցութիւն չպիտի ըլլար, եթէ
ըսէինք, թէ այսօր ինչ որ ենք իբրեւ ազգ
եւ իբրեւ քաղաքակրթական ոյժ, մեծ չա-
փերով կը պարտինք այդ չըջանին մէջ խը-
մորուած եւ կազմակերպուած կրօնական,
բարոյական, քաղաքական եւ ընկերային
ուժերուն: Քրիստոնէութեան եւ հեթանո-
սութեան պայքարը Հայաստանի մէջ հին
ըմբռնումներու եւ նոր իտէալներու բաղ-
խում մըն էր, որ այնքան բաղդորոշ օրերու
մէջ, քաղաքական եւ պետական կեանքի
սկարութեան օրերուն կատարուեցաւ մեր
ժողովուրդին հատուածներուն միջեւ:

Սուրէն եւ Շուշանիկ աչքերնին բաց
մտիկ կ'ընէին պապիկին այս խօսքերուն:
Անոնք կը ցաւէին, որ ատենուան մը համար
պապիկը պիտի ընդհատէր իր դասերը:

— Գալ աշուն՝ երբ օդերը սկսին զովա-
նալ եւ դուք ամառուան ընթացքին հանգըս-
տացած ըլլաք, ձեզի պիտի պատմեմ մեր
պատմութեան մնացած մասը, քերեւս մին-
չեւ մեր օրերը:

ՎԵՐՉ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0434675

16069

ԳԻՆ 75 ԱՆՆԹ

Բ. Տպագրութիւն

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՏՊԱՐԱՆ